

Medeni Yargılamada İspat Faaliyetinde Taraf Beyanı İçeren İradi Taraf İşlemleri

Voluntary Party Proceedings Involving a Party Statement in the Evidential Activity in Civil Proceedings

Harika CANPOLAT

ÖZ

Tarafın medeni yargılamada gerçekleştirebildiği işlemler genellikle usuli yük olarak belirtilmiştir. Usuli yükümlülüklerin yargılamanın ilerlemesini sağlamayan yaptırımlara bağlanması, işlemi gerçekleştiren tarafa yarar sağlamaması, kanunun bu işlemi taraftan beklemesi gibi kriterlerle usuli yüklerden ayrılması söz konusudur. Usuli yükümlülük ve usuli yükün ayrılmasında kullanılan kriterlerden yola çıkılarak üçüncü bir işlem türü iradi taraf işlemleri olarak belirlenmiştir. Medeni yargılamada ispat faaliyetinde taraf beyanı içeren iradi taraf işlemlerine temel üç işlem üzerinden örnek verilmiş ve bu işlemlerin Kanunda düzenlenmeyen yönleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Usuli Yük, Usuli Yükümlülük, İradi Taraf İşlemi, Tarafın Soru Sorması, Tahkikatın Sona Ermesi, Delillerin Değerlendirilmesine Katılma

ABSTRACT

The transactions that the party can perform in civil proceedings are usually specified as procedural burdens. Procedural obligations are separated from procedural burdens by specific criteria, such as the imposition of sanctions that do not ensure the progress of the proceedings, the absence of benefits for the party performing the transaction, and the law expecting this transaction from the party. Based on the criteria used in the separation of procedural obligation and procedural burden, a third type of transaction has been determined as voluntary party transactions. In civil proceedings, examples of voluntary party transactions involving party declarations in the proof activity are given through three basic transactions and the aspects of these transactions that are not regulated in the Law are emphasized.

Keywords: Procedural Burden, Procedural Obligation, Voluntary Party Transaction, Asking Questions by the Party, End of the Examination, Participating in the Evaluation of Evidence

* Ar. Gör., Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Medeni Usul ve İcra İflas Hukuku Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0002-3779-5500.

Sorumlu Yazar/Correspondence Author: Harika CANPOLAT

E-posta/E-mail: harika.koltas@marmara.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 09.10.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 20.11.2023

GİRİŞ

Medeni usul hukukunda tarafın yargılamada gerçekleştirdiği işlemler genellikle usuli yük olarak nitelendirilmektedir. Medeni yargılamalarda usuli yükümlülükler, usuli yüklerle göre karşımıza oldukça seyrek çıkmaktadır¹. Usuli yük ve usuli yükümlülüğün ayrılmasında kullanılan kriterlerden yola çıkarak iradi taraf işlemi olarak nitelendirilen taraf işlemlerinin belirtilmesi, ispat faaliyetinde bu üçüncü kategoride yer alan ve taraf beyanını içeren usuli taraf işlemlerinin örneklendirilmesi çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Usuli yükte tarafın işlemi gerçekleştirmemesi halinde muhakkak bir olumsuzlukla karşılaşılacağı üzerinde durularak iradi taraf işlemleri belirlenecektir. İspat faaliyetinde tarafın beyanları ile gerçekleştirebileceği ve usuli yük olarak nitelendirilemeyen işlemlere temel örnekler verilerek bunların ayrıntıları üzerinde durulacaktır.

I. USULİ YÜKÜMLÜLÜK VE USULİ YÜKÜN AYRILMASINDAN HAREKETLE İRADİ TARAF İŞLEMİNİN BELİRLENMESİ

A. USULİ YÜKÜMLÜLÜK VE USULİ YÜKÜN AYRILMASI

Usuli yük ve yükümlülükte temel ayrımın, işlemin sonucunun kimin yararına veya zararına doğduğuna göre yapılması görüşü bugün taraftar bulmasa da kısaca değinmekte fayda vardır. Yükümlülük olarak nitelendirilen taraf işlemleri karşı tarafın yararına işlemlerdir ve gerçekleştirilmemeleri halinde karşı tarafın durumunu kötüleştirirler². Tarafın kendi durumunu kötüleştiren ve aleyhine bir karara maruz kalma tehlikesi olan işlemler ise usuli yük olarak tanımlanmıştır³. Ayrıca bu görüşe göre usuli yük tam (*vollkommene*) ve hafif (*milder vollkommene*) olarak ikiye ayırmıştır. İlk halde yükü yerine getirmeyen tarafın kesinlikle bir olumsuzlukla karşılaşacağı, ikinci halde hâkimin takdirine bağlı bir olumsuzluk öngörülmüştür⁴.

Alman hukukunda usuli yük ve usuli yükümlülüğün tanımlanması ve ayrılmasında bugün baskın olarak kabul edilen görüş *Lent*'in bu konudaki bir makalesine dayanmaktadır. Buna göre yargılamada taraf genellikle usuli yükümlülüklerden ziyade usuli yükler altındadır. Lafzi yorum yapılarak Kanunda yer alan ifadelerden yük ve yükümlülük teşkil eden işlemler tespit edilemez zira tarafların zorunlu oldukları durumlar farklı cümle yapıları ile ifade edilebilmektedir. Ayrıca kanunda yükümlülük olarak geçen kimi işlemler yükümlülük özelliğinden ziyade yük niteliğini taşımaktadırlar⁵. Yükümlülükte yerine getirilmesi için bir yaptırım aranması, yükte sadece bir olumsuzlukla karşılaşılması ayrımı reddedilmektir, çünkü her yükümlülük için doğrudan bir zorlama öngörülmemiştir. Zorlama ile ilgili en uygun örnek Alman Medeni Usul Kanunu § 141'e göre davet edilen tarafın duruşmaya

1 Ramazan Arslan, *Medeni Usul Hukukunda Dürüstlük Kuralı* (S Yayınları 1989) 61.

2 James Goldschmidt, *Der Prozess als Rechtslage* (Springer 1925) 82; Benzer yönde, Kurt Schellhammer, *Zivilprozess* (16. Auflage, C.F. Müller, 2020) Kenar numarası (kn.) 371.

3 Goldschmidt (n 2) 336; Benzer yönde, Schellhammer (n 2) kn. 371.

4 Goldschmidt (n 2) 361.

5 Friedrich Lent, 'Zur Unterscheidung von Lasten und Pflichten der Parteien im Zivilprozess (1954) ZZZP 344, 348.

mazeretsiz gelmemesi halinde para cezası ile karşı karşıya kalmasıdır⁶. Kimi yükümlülüklerde böyle bir yaptırımın yer almaması nedeniyle yaptırım yük ve yükümlülüğün ayırımında kullanılmamalıdır⁷. Ayrıca bazı yükümlülükler için bir zorlamanın varlığı, yükümlülüğün niteliği ile bağdaşmaz. Örneğin doğruyu söyleme yükümlülüğünde tarafın objektif olarak doğruyu söylemediği tespit edilemedikçe yaptırımın bir anlamı yoktur. Doğru olmadığı tespit edildiğinde de zaten kendi kendine dikkate alınmama sonucu doğacaktır. Bu nedenle zorlamanın varlığı veya yokluğu yükümlülüğün tespiti için yeterli değildir⁸. Sonuç olarak kanunun yükümlülüğün veya yükün yerine getirilmemesi halinde verdiği tepki bunların ayrılmasında kriter olarak kabul edilmemektedir⁹.

Tarafın işlemi gerçekleştirilmesi için yaptırımların mevcudiyetinden yola çıkılamayacağı görüşü, yük ve yükümlülük arasındaki farkı belirlemek için dış reaksiyonlardan ziyade taraf davranışına verilen içsel değer dikkate alınması gerektiğini savunmuştur ve bunu içsel durum (*innere Moment*) olarak ifade etmiştir¹⁰. Kanunun yük olarak gördüğü taraf davranışı, tarafın inisiyatifine¹¹ bırakılmıştır. Yükün yerine getirilmemesi halinde bir olumsuzluk tehlikesi mevcuttur ancak bununla ilgili tercih tarafa bırakılmıştır ve yükün yerine getirilmemesi tercih edilebilir¹². Tarafın yükün öngördüğü davranışı gerçekleştirip gerçekleştirmemesi kanun bakımından farklılık arz etmemektedir, bu davranışın gerçekleştirilmesi için istek bulunmamaktadır, sadece seçenek sunulmaktadır. Karşı tarafın veya mahkemenin hakkı, çıkarı söz konusu değildir, sadece kişinin kendi çıkarı için zorunlu olmayan bir işlemden bahsedilebilir¹³. Örneğin delil gösterilmesi kanunda belirtilmekle beraber tarafın tercihi bırakılmıştır, ikame edilmediği takdirde mahkeme mevcut duruma göre karşı tarafın getirdiği delilleri değerlendirir ve karara ulaşır¹⁴. Yükümlülük ise bunun zıttı olarak ifade edilmelidir ki yükümlülük ve taraf tercihi birbirine aykırı kavramlardır. Yükümlülük taraf için belli bir davranışın yerine getirilmesi gerekliliğini belirtir. Yükün söz konusu olduğu hallerde, taraf davranışının hukuka aykırı veya izin verilmeyen davranış olduğundan söz edilemezken, yükümlülükte belirtilen ve doğru olan bir davranış bulunmaktadır¹⁵. Yükün yerine getirilmemesi yasaya aykırı olmayacaktır, zira yasada bunun yerine getirilmesine yönelik bir talep bulunmamaktadır, yükümlülüğün yerine getirilmemesi yasaya aykırı olan ve izin verilmeyen bir davranıştır¹⁶.

Özet olarak usuli yük söz konusu olduğunda tarafın yapmakta özgür olduğu bir davranış, yapılmadığı takdirde bir olumsuzluk akla gelmektedir. Bir yaptırım veya zorlama ise yükte yer almamaktadır. Usuli yükümlülükte taraftan beklenen bir davranış söz konusudur, taraf bununla görevlendirilmiştir¹⁷.

6 ibid 348, 349.

7 ibid 349.

8 ibid 349, 350.

9 ibid 350.

10 ibid 350.

11 "Freies Belieben"

12 Lent (n 5) 350.

13 Hans-Joachim Musielak HJ, *Die Grundlagen der Beweislast im Zivilprozess* (Walter de Gruyter 1975) 49.

14 Lent (n 5) 351.

15 ibid 351.

16 ibid 354.

17 Horst, Konzen, *Rechtsverhältnisse Zwischen Prozessparteien* (Duncker&Humblot 1976) 57, 58; Wolfgang Brehm,

Diğer bir ifadeyle usuli yük ve usuli yükümlülük arasındaki ayırım usuli bir yaptırımın varlığına dayanamaz ancak yükün ve yükümlülüğünün gerçekleştirilmemesi halinde doğacak sonucun hedefi belirlenerek sonuca varılabilir¹⁸. Usuli yükün hedefi taraf davranışından bağımsız olarak yargılamanın ilerlemesidir. Taraf yükün gerektirdiği davranışı yerine getirmese de bir sonuç doğar ve yargılama bu sonuca göre devam eder. Yükün yerine getirilmemesinin sonucu yargılamanın amaçladığı şeyin dışında para cezası vb. yaptırımlar değildir. Tarafın durumunu kötüleştiren veya davayı kaybına neden olabilecek her şey usuli yükün yerine getirilmemesinin sonucudur, olumsuz sonuçtur¹⁹. Yargılamayı ilerletmeye ve sonuçlandırmaya yaramayan yaptırımlar ise usuli yükümlülüklerin yerine getirilmemesinin sonucudur; para cezası, hapis cezası, zorlama vb.²⁰.

Doğruyu söyleme ödevi – yukarıda belirtilen sebeplerden ötürü bir zorlamanın veya yaptırımın düzenlenmesi zorluk arz eder – bakımından Kanun, usulün amacının gerçekleşmesi²¹ için tarafların doğruyu söylemelerini istemektedir ve bu konuda taraflara bir seçim şansı tanımamaktadır. Bu sebeple doğruyu söyleme ödevinin kesinlikle bir usuli yükümlülük olduğu söylenmelidir²².

Hukukumuzda usuli yük ve usuli yükümlülükle ilgili benzer şekilde usuli yükü teşkil eden işlemin gerçekleştirilmesinin tarafın inisiyatifine bırakıldığı, gerçekleştirilmediği takdirde bir hakkın veya davanın kaybedilmesine neden olacağını belirtmiştir²³. Ödev olarak öngörülen işlemin zorlayıcı sonuçları ile yargılamanın teşvik edilmesi söz konusudur²⁴. Usuli yükümlülükte ise kanunun tarafın istediğine bırakmadığı bir davranış söz konusudur ve çeşitli yaptırımlar ile bu işlemin gerçekleştirilmesine zorlama vardır²⁵.

Diğer bir görüşe göre ise yükümlülüğün tespitinde yaptırımın varlığına dayanıldığı görülmektedir²⁶. Yükümlülüğün mevcudiyeti için zorlayıcı bir unsur (bir ceza veya kınama) ve yerine getirilmediğinde

‘Einleitung’ in Reinhard Bork and Hrebert Roth (eds), *Stein/Jonas Kommentar Zivilprozessordnung Band 1* (23. Auflage, Mohr Siebeck 2014) kn. 214; Leo Rosenberg, Karl Heinz Schwab and Peter Gottwald, *Zivilprozessrecht* (18. Auflage, C.H. Beck 2018) § 2, kn. 11 ve 14; Othmar Jauernig and Burkhard Hess, *Zivilprozessrecht* (30. Auflage, Verlag C.H. Beck 2011) § 26 kn. 2-4; Dieter Leipold, ‘Prozessförderungspflicht der Parteien und Richterliche Verantwortung’ (1980) ZJP 237, 240, 241; Masanori Kawano, ‘Wahrheits – und Prozessförderungspflicht als Verhaltenspflicht der Parteien Gegeneinander’ in Walter Gerhardt and Uwe diederichsen (eds), *Festschrift für Wolfram Henckel* (Walter de Gruyter 1995 411, 413.

Objektif ispat yükünün gerçek anlamda bir usuli yük olmadığı, zira yükün tanımına göre olumsuzluğun bir taraf davranışının gerçekleşmemesine bağlı olduğu ancak ispat yüküne dayanılarak verilen aleyhe kararda bu tanım şartının mevcut olmadığına dair bakınız Hanns Prütting, ‘§ 286 Freie Beweiswürdigung’ in Thomas Rauscher and Wolfgang Krüger (eds), *Münchener Kommentar zur ZPO Band 1* (Verlag C.H. BECK München 2020) kn. 103.

18 Hans Prütting, *Gegenwartsprobleme der Beweislast* (Verlag C.H. Beck 1983) 31.

19 ibid 32.

20 ibid 32.

21 Arslan (n 1) 116. Lent, yükümlülük söz konusu olduğunda aksine davranışın usulün amacının gerçekleşmesini engellediğini belirtmiştir: Lent (n 5) 352.

22 Lent (n 5) 352; Arslan (n 1) 116.

23 Arslan (n 1) 61; Taner Emre Yardımcı, *Hukuk Yargılamasında Somutlaştırma Yükü* (On İki Levha 2017) 1; Oğuz Atalay, *Medeni Usul Hukukunda Menfi Vakıaların İspatı* (Dokuz Eylül Üniversitesi Yayını 2001) 143; Levent Börü, *Medeni Usul Hukukunda İddia ve Somutlaştırma Yükü* (Yetkin 2016) 66, 67.

24 Güray Erdönmez, *Medeni Usul Hukukunda Belgelerin İbrazi Mecburiyeti* (2. Bası, On İki Levha 2014) 98.

25 Arslan (n 1) 62; Erdönmez (n 24) 97.

26 Johann Braun, *Lehrbuch des Zivilprozessrechts* (Mohr Siebeck 2014) 489; Schellhammer (n 2) kn. 371; Yardımcı (n 23)

usuli olumsuzluktan farklı aleyhe bir durumun ortaya çıkması aranmıştır. Örneğin usuli yükümlülüğün ilgili tarafı, usuli kurallar çerçevesinde bir davranışa uymaya veya usuli işlemi gerçekleştirmeye zorladı²⁷, söz konusu yükümlülüğün yerine getirilmemesinin yaptırımının kanunda öngörüleceği ifade edilmiştir²⁸.

İfade edilen görüşlerden yola çıkılarak usuli yükümlülüğün belirlenmesinde davranışı zorlayan bir yaptırımın aranması isabetli değildir. Zira her yükümlülük için yaptırım düzenlenmesi mümkün görünmemektedir. Usuli yükümlülükte işlem kanunca beklenmektedir ve aksi davranış konusunda tarafa bir seçenek sunulmamaktadır. Bunun yanında usuli yük teşkil eden işlemin taraftan beklenmediğini söylemek mümkün değildir. İşlem yerine getirilmediğinde bir yaptırım ile karşılaşılması veya usuli bir olumsuzluk meydana gelmesi arasında kanunun bu işlemi taraftan beklemesi bakımından bir farklılık yoktur. Hem usuli yükümlülükte hem de usuli yükte kanun işlemi taraftan beklenmektedir²⁹. Öngörülen usuli olumsuzluk ile taraf işlemi gerçekleştirmesi için motive edilmektedir³⁰. Bu da işlemin taraftan beklendiğini göstermektedir. Tarafın bu işlemi gerçekleştirmeme konusunda seçim şansı bulunmakla birlikte davranış kanunca beklendiğinden işlemin gerçekleştirilmemesi halinde belli ve somut bir olumsuzlukla karşılaşılacaktır. Usuli yükler aracılığı ile yargılamanın ilerlemesi hedeflenmektedir, işlemin yapılması ile yargılama için bir sonuç doğacağı gibi işlemden kaçınılması ile de yargılamayı ilerleten veya objektif ispat yükünde olduğu gibi sona erdiren bir sonuç meydana gelecektir. Usuli yükün, usuli yükümlülük gibi taraftan beklendiğini gösteren yargılamayı ilerleten olumsuz bir sonuç öngörülmesi ve bu usuli olumsuzluğun her zaman meydana gelmesi iradi taraf işlemi kavramının açıklanmasında kullanılacaktır.

B. USULİ YÜKTE MECBURİ USULİ OLUMSUZLUK VE İRADİ TARAF İŞLEMİ

Usuli yükte muhakkak bir olumsuzluğun meydana gelip gelmeyeceği, usuli yük ve usuli yükümlülük olmayan iradi taraf işlemlerinin belirlenmesinde kriter olarak kullanılabilmesi nedeniyle önem taşımaktadır. İşlemin yerine getirilmemesi ile muhakkak bir olumsuzlukla karşılaşılması halinde usuli yükten, mutlaka olumsuz bir netice ile karşılaşılmasının söz konusu olmadığı işlemler iradi taraf işlemi olarak nitelendirilebilir³¹. Ancak gerçekten usulü yükün yerine getirilmemesi mutlaka olumsuz bir sonuç doğuracak mıdır? Bu soruya verilecek cevaba göre iradi taraf işlemlerinin belirlenmesi için kullanılacak kriterin usuli olumsuzluk olup olmadığı belirlenebilir.

Usuli yük ve usuli yükümlülüğün kanunun yüklediği anlamdan yola çıkılırsa her iki taraf işlemi de beklediği ifade edilmelidir. Aralarındaki fark gerçekleştirilmemeleri halinde doğan sonuçların

6, 7.

27 Börü (n 23) 67.

28 ibid 69.

29 Erdönmez (n 24) 98; Nicolas Wuillemin, *Beweisführungslast und Beweisverfügung nach der Schweizerischen ZPO* (Dike Verlag AG 2018) kn. 186.

30 Wuillemin (n 29) kn. 186.

31 “*freiwillige Parteihandlung veya Handeln in natürlichem Parteiinteresse*” Walter F. Lindacher, ‘Zur Mitwirkung der Parteien bei der Ermittlung ausländischen Rechts’ in Peter Gottwald and Herbert Roth (eds) *Festschrift für Ekkehard Schumann zum 70. Geburtstag* (Mohr Siebeck 2001) 283, 286.

yargılamadaki etkilerinde ve tarafa davranışın gerçekleştirilmesi konusunda tanınan özgürlüktedir. Usuli yükte yargılamayı ilerleten sonuçlar mevcutken, usuli yükümlülükte yargılamanın ilerlemesine ve sonuçlanmasına hizmet etmeyen neticeler doğacaktır³². Örneğin objektif ispat yükü bu anlamda usuli bir yüküdür. Usuli yükün mevcudiyeti, bu yükün yerine getirilmesi veya getirilmemesi halinde yargılamayı ilerleten bir sonucun oluşmasına bağlanmıştır. Usuli yükün tarafça dikkate alınmaması sonucu oluşan olumsuzluk, tarafın lehine sonuç almasını zorlaştıran her durum olabileceği gibi direkt olarak davanın aleyhine sonuçlanması da olabilir³³.

Usuli yükün gerçekleştirilmemesi halinde muhakkak bir olumsuzluk ile karşılaşılması gerektiği görüşü, aksi halde usuli yükün sınırlarının kaybolacağı endişesine dayanmaktadır³⁴. Buna karşılık usuli yükten söz edebilmek için mutlaka usuli bir olumsuzluğun şart olmadığını, tarafın yararına sonuç doğurabilecek bir işlemin yeterli olduğunu ifade eden görüşler de bulunmaktadır³⁵. Usuli yükün belirlenmesinde kriter olarak mutlaka bir olumsuzluğun mevcudiyetinin aranması, sadece olumsuzluğun doğduğu hallerde yükten söz edilmesine neden olacaktır³⁶. Örneğin iddia yükü veya delil ikame yükünün yerine getirilmemesi halinde dahi aydınlatma ödevi veya karşı tarafın delil ikamesi ile yükü yerine getirmeyen taraf olumsuz sonuç ile karşılaşmayabilir³⁷.

Usuli yükün kanun tarafından beklendiği, yargılamayı ilerleten bir olumsuzluğun öngörülmesinden çıkarılmaktadır. İrادی taraf davranışının usuli yükten farkı da burada oluşmaktadır. Kanun, iradi taraf işlemini taraftan beklememektedir ve yargılamanın ilerlemesi için bu davranışa ihtiyacı yoktur³⁸. Zira usuli yükte somut ve öngörülebilir bir olumsuzluk bulunmaktayken iradi taraf işlemi için bu söz konusu değildir³⁹. Olumsuzluğun mecburi olmasından ziyade öngörülebilir bir sonucun bulunması yeterlidir.

Usuli yükte olumsuzluğun muhakkak meydana gelmeyeceği tespit edildiğinden usuli yük ve iradi taraf davranışı arasındaki fark davranışın yerine getirilmemesi halinde taraf için usuli bir olumsuzlukla karşılaşma tehlikesinin mevcudiyetidir. Usuli yükte taraf, davranışı gerçekleştirmediği takdirde her zaman olmasa da yüksek olasılıkla usuli durumunu olumsuz etkileyen bir sonuçla karşılaşacaktır. İrادی taraf davranışında ise tarafın aksiyon alması lehine sonuç doğurabilecektir fakat hareketsiz kalması aleyhine neticelenmeyecektir, sadece edinebileceği yarardan mahrum kalacaktır⁴⁰. Somut ve öngörülebilir bir olumsuzluk tehlikesinin mevcut olmayışı bu iki kurumu ayırmaktadır. Bu olumsuzluk tehlikesinin mevcut olmayışı da kanunun iradi taraf işlemi beklemediğini

32 Prütting, *Beweislast* (n 18) 31; Lent, (n 5) 347.

33 Prütting, *Beweislast* (n 18) 32; Katja Hess, *Wahrheits- und Aufklärungspflicht im Zivil- und Arbeitsgerichtsprozess* (Verlag Alma Mater 2006) 122; Rosenberg, Schwab and Gottwald (n 17) § 2, kn. 11.

34 Prütting, *Beweislast* (n 18) 25.

35 Musielak (n 13) 39 ve 49; Thomas Klicka, *Die Beweislastverteilung im Zivilverfahrensrecht* (Manzsche Verlags- und Universitätsbuchhandlung 1995) 286; Wullemin (n 29) kn. 175.

36 Lindacher (n 31) 286; Musielak (n 13) 39.

37 Wullemin (n 29) kn. 175.

38 *ibid* kn. 183.

39 *ibid* kn. 185.

40 *ibid* kn. 183.

göstermektedir. Tarafın katkı sağlayan bu iradi işlemleri tüm yargılamada farklı kurumlar aracılığıyla sağlanabilir. İspat faaliyetinde taraf beyanı içeren iradi taraf işlemleri tarafın tanıklara, bilirkişiye ve duruşmaya çağrılan diğer kişilere soru sorması (Hukuk Muhakemeleri Kanunu, Kanun Numarası: 6100, Kabul Tarihi: 12.1.2011, RG 4.2.2011/27836 – HMK m. 152), tarafın keşfe katılması, tarafın delillerin değerlendirilmesine katılması (HMK m. 184) ve isticvapta tarafın soru sormasıdır.

II. İSPAT FAALİYETİNDE TARAF BEYANI İÇEREN İRADİ TARAF İŞLEMLERİNE ÖRNEKLER

TARAFIN SORU SORMASI

Tarafın ve vekilinin tanıklara, bilirkişilere ve duruşmaya çağrılan diğer kişilere⁴¹ soru sorabilmesi HMK m. 152'de düzenlenmiştir. Buna göre taraf hâkim aracılığı ile vekil ise doğrudan sorusunu yöneltebilecektir. Maddede sorulan sorulara itiraz edilebileceği ve bu itirazın hakimce değerlendirileceği hususunun dışında soru sorma zamanına, soruların kapsamına ve soru sorma biçimine dair bir açıklama bulunmamaktadır. Bu ayrıntılar üzerinde durulması kurumun iradi taraf işlemi niteliğinin ortaya konması bakımından önemlidir. Usul ve doğacak sonuçlar değerlendirilerek tarafın soru sormasının usuli yük teşkil etmediği daha net şekilde görülebilir.

Mukayeseli hukukta Alman Medeni Usul Kanunu § 397 taraf ve vekilinin tanığa soru sorma hakkını tanımlar. Ayrıca Alman Medeni Usul Kanunu § 402'de ilgili bölümde aksi bulunmadıkça tanığa ilişkin hükümlerin bilirkişi delili için de uygulanacağı öngörüldüğünden, aynı şekilde bilirkişiye de taraf ve vekilinin soru sorması mümkündür⁴². İsviçre hukukunda tarafın veya vekilinin tanığa soru sorabilmesi İsviçre Federal Medeni Usul Kanunu Art. 173'te, bilirkişiye soru sorabilmesi ise Art. 187/4'te düzenlenmiştir.

Ahrens, tarafın soru sormasını soru sorma yükümlülüğü olarak değil, soru sorma yükü olarak nitelendirmiştir⁴³. Tarafın veya vekilinin tanığa veya bilirkişiye soru sorabilmesi kanunda düzenlenmektedir ancak tarafın bu işlemi gerçekleştirmesi için kanunun bir beklentisi bulunmamaktadır zira soru sorulmaması halinde öngörülebilir bir usuli olumsuzluk söz konusu değildir. Bu işlemin yerine getirilmemesi delil gösterilmesinde olduğu gibi doğrudan bir usuli olumsuzluk tehlikesini de işaret etmemektedir. Soru sorulması tarafın yararına bir sonuç doğurabilir ancak sorulmaması halinde ikame edilen ve değerlendirilen deliller neticesinde bir sonuca ulaşılabileceği ve soru sorulmaması nedeniyle olumsuz bir sonuç öngörülmemektedir. Bu nedenlerle tarafın hâkim aracılığıyla soru sormasını iradi taraf davranışı olarak nitelendirmek uygun olacaktır⁴⁴.

41 Uzman bilirkişinin bu kapsamda olduğu kabul edilmektedir: Barış Toraman, *Medeni Usul Hukukunda Bilirkişi İncelemesi* (Yetkin 2017) kn. 199.

42 Alman hukukunda isticvapta da tarafın soru sorma hakkı bulunmaktadır, Alman Medeni Usul Kanunu § 451.

43 Hans-Jürgen Ahrens, '§ 397 Fragerecht der Parteien' in Bernhard Wiczorek and Rolf A. Schütze (eds), *Zivilprozessordnung und Nebengesetze, Band 6* (4. Auflage, De Gruyter 2016); Ahrens HJ, *Der Beweis im Zivilprozess* (Otto Schmidt 2015) Kap 14 kn. 9.

44 Wuillemin (n 29) kn. 216.

Tarafın tanığa ve bilirkişiye soru sormasının meydana getirebileceği lehe sonuçlar çeşitli şekillerde örneklendirilebilir. Öncelikle soru sorulabilmesi, hukuki dinlenme hakkının gerçekleştirilmesini sağlama amacına dayanmaktadır⁴⁵. Tarafın tanığın ve bilirkişinin dinlenmesine etkide bulunabilmesi, tanık veya bilirkişi beyanlarındaki eksiklikleri veya çelişkileri tespit edebilmesi ve yararına sonuç alabileceği ispat malzemesinin toplanabilmesi amaçlarını barındırmaktadır⁴⁶. Sorulan soru ile tanığın beyanında veya bilirkişinin incelediği konuda ispat konusu vakıa için önemli hususların atlanması engellenebilir, hâkimde kanaat oluşturabilecek önemli noktaların vurgulanması sağlanabilir, eksik beyan veya değerlendirilmeye dikkat çekilebilir. Taraf veya vekil ispat faaliyetine doğrudan etkide bulunabilecektir. Böylece taraf sadece tanık veya bilirkişi delilini göstermekle kalmaz, delilin toplanması sırasında da aktif rol oynayabilir. Sadece delili ikame eden taraf değil, karşı taraf da delilin toplanmasına müdahil olarak oluşan kanaatin sarsılması amacını gerçekleştirebilir. Netice olarak tarafın vekilince soru sorulabilmesi gerçeğin ortaya çıkarılması için önemli usuli araçlardan birisi olarak kabul edilmektedir⁴⁷.

Tarafın soru sormasında soruların içeriği ve usulü üzerine Kanunda net olmayan noktalar bulunmaktadır. Hâkim tarafından sorulmayan ve eksik kalan soruların sorulması ve hakkında beyanda bulunulmakla birlikte açıklamaya ihtiyaç duyulan hususlar hakkında soru sorulması mümkündür. Tarafın sorabileceği sorular bu nedenle hâkimin sormadığı ancak ispat konusu için önem arz eden sorular (genişletici sorular/*Ergänzungsfragen*) ve hâkimin tanığı sorgusunda açıklama ihtiyacı hissedilen beyanlar için sorular olmak üzere ikiye ayrılabilir (bağlantılı sorular/*Anschlussfragen*)⁴⁸.

Vekilin aksine tarafın doğrudan değil ancak hâkim aracılığı ile soru sorabileceği düzenlenmiştir. Bunun nedeni tarafın çoğu zaman hukuk bilgisine sahip olmaması ve yargılamadaki genel durumu

45 Peter Higi, 'Die richterliche Zeugenbefragung im Zivilprozess – Technik und Praxis' 2006 Aktuelle Juristische Praxis 1093, 1102; Ahrens, '§ 397' (n 43) kn. 3; Christian Seiler, '§ 397 Fragerecht der Parteien' in Heinz Thomas and Hans Putzo (eds), *Zivilprozessordnung* (42. Auflage, Verlag C.H. Beck 2021) kn. 1; Christian Berger, '§ 397 Fragerecht der Parteien' in Reinhard Bork and Hrebert Roth (eds), *Stein/Jonas Kommentar Zivilprozessordnung Band 5* (23. Auflage, Mohr Siebeck 2015) kn. 1; Michael Huber, 'ZPO § 397 Fragerecht der Parteien' in Hans-Joachim Musielak and Wolfgang Voit (eds), *Zivilprozessordnung* (17. Auflage, Verlag Franz Vahlen München 2020) kn. 1; Muhammet Özkes, *Hukuki Dinlenme Hakkı* (Yetkin 2003) 148; Ayrıca ispat hakkına hizmet ettiğine dair, Sabina Kofmel, *Das Recht auf beweis im Zivilverfahren* (Verlag Stämpfli + Cie AG Bern 1992) 170; Toraman, (n 41) kn. 197; Thomas Weibel and Claudia Walz, 'Art. 173 Ergänzungsfragen' in Thomas Sutter-Somm, Franz Hasenböhler and Christoph Leuenberger (eds), *Kommentar zur Schweizerischen Zivilprozessordnung* (3. Auflage, Schulthess Juristische Medien AG 2016) kn. 2.

Tarafların karşılıklı olarak ispat faaliyetine etkide bulunabilme imkânının verilmesi aynı zamanda silahların eşitliği ilkesinin gereğidir: Emel Hanağası, *Medeni Yargılama Hukukunda Silahların Eşitliği* (Yetkin 2016) 396 ve devamı.

Yargıtay 2 HD, E 2016/9939 K 2018/964, 23.1.2018: "Mahkemece davacı tanıklarından daha önce talimatla dinlenen ...in 26/01/2016 tarihinde bırakılan duruşmadan önce, bizzat başvurarak ifade vermek istediğini beyan etmesi üzerine 09.12.2015 tarihinde tarafların yokluğunda ve bilgisi dışında celse açılarak duruşma günü beklenmeksizin aynı gün dinlendiği anlaşılmaktadır. Taraflarca gösterilen tanıkların tayin olunan duruşma gününde dinlenmeleri asıldır (HMK m.259). Tanığın talebi üzerine, önceden belirlenen duruşma günü haricinde duruşma açılarak tarafların yokluğunda tanığın dinlenmesi tarafların hukuki dinlenme hakkına (HMK m.27) ve soru sorma hakkına (HMK m.152/1) aykırı önemli bir usul hatası olup, hükmün bozulması gerekmıştır." (Lexpera).

46 Süha Tanrıver, *Medeni Usul Hukuku Cilt I* (4. Bası, Yetkin 2021) 774.

47 ibid 774.

48 Higi (n 45) 1102.

kavrayarak soruyu formüle edecek kapasitede olmaması sebebiyle yardıma ihtiyaç duyması gösterilmiştir⁴⁹. Ayrıca yargılamanın amacına hizmet etmeyen soruların tarafça sorulması tehlikesi de dolaylı soru sorulmasının nedeni olarak kabul edilmiştir⁵⁰. Aksi olarak hukuki dinlenilme hakkını gerçekleştirilebilmesi için tarafa da doğrudan soru sorabilme yetkisinin tanınması gerektiği ifade edilmiştir⁵¹. Alman hukukunda tarafın hâkim aracılığıyla soru sorabileceği, hâkimin takdir ettiği hallerde ise doğrudan da soru sorabileceği düzenlenmiştir (Alman Medeni Usul Kanunu § 397/2)⁵². Aynı şekilde İsviçre hukukunda taraflar hâkim aracılığıyla soru sorabileceği gibi hâkimin yetkilendirmesi ile doğrudan da sorularını sorabilmektedirler (İsviçre Federal Medeni Usul Kanunu Art. 173). Bunun yanında uygulamada bir ara form olarak, tarafın sorularını sorması ve hâkimin soruları uygun bulması halinde tanığa cevap için söz vermesi şeklinde uygulama da dikkat çekmektedir⁵³. Kanaatimizce her yargılamadaki somut durumun ve taraflarla tanıklar arasındaki ilişkinin farklı olabileceği göz önünde bulundurularak doğrudan soru sorma imkânının Türk hukukunda da yer alması gerekmektedir.

Tanığın ve bilirkişinin dinlenmesi sırasında yargılamayı sevk ile görevli olan hâkimin çelişkili veya eksik hususları aydınlatmak için sorularını öncelikli olarak sorması kabul edilmelidir. Tanığın dinlenmesi ve beyanları hakkında soru sorulması hâkimin görevidir ve sadece taraflara bırakılamaz⁵⁴. Tanık ile hızlı bir iletişim içine girerek baskı görmeden beyanda bulunmasını sağlamak hâkimin görevidir. Tanık ve bilirkişi ile ilk teması gerçekleştirecek olan ve tarafsız olması nedeniyle daha sağlam bir iletişim kuracak olan hâkimin, ispat konusu ile ilgili gerekli bilgileri alabilmesi sağlanmalıdır⁵⁵. Kanunda m. 261/3 “*Hâkim, tanık sözünü bitirdikten sonra, ifade ettiği hususların açıklanması veya tamamlanması amacıyla başka sorular da sorabilir.*” dediği için de tanığın beyanlarından sonra ilk soruları hâkimin sorabileceği sonucunu çıkarabiliriz. Geçmişte yaşanan vakıayı hatırlaması ve kurguya göre değil olduğu gibi anlatması beklenen tanığın sorularla bölünmesi dinlemenin sonucunu tehlikeye sokabilir⁵⁶. Tanığın ve bilirkişinin dinlenmesinin bütüncül bir şekilde yapılması (HMK m. 261/2) adına ne zaman geleceği belli olmayan sorularla bölünmesi dikkat dağınıklığına sebep olacaktır ve dinleme sırasında belli bir usul, belki belli bir teknik izleyen hâkimin delili değerlendirilmesini olumsuz etkileyecektir. Tarafın soru sormasının hâkime göre ikinci planda kalması⁵⁷, bunun çapraz sorgu olmadığını da göstermektedir⁵⁸. Kaldı ki

49 Toraman (n 41) kn. 201.

50 Ejder Yılmaz, *Hukuk Muhakemeleri Kanunu Şerhi C. 3* (4. Baskı, Yetkin 2021) 3151.

51 Özokes, *Hukuki Dinlenilme Hakkı* (n 45) 148.

52 Uygulamada çoğunlukla doğrudan soru sorulduğu belirtilmiştir: Huber (n 45) kn. 1.

53 Heinrich Andreas Müller, ‘Art. 173 in Alexander Brunner, Dominik Gasser and Ivo Schwander (eds), *ZPO Schweizerische Zivilprozessordnung*. (2. Auflage, Dike Verlag AG 2016) kn. 6; Karşılaştırınız Higi (n 45) 1102, 1103. Bu uygulama ile soruların hâkim incelemesinden geçmesi ile tanığın şaşırmadan ve tereddütte kalmadan sorulara yanıt vermesinin sağlanması olumlu karşılanmıştır: Weibel and Walz, ‘Art. 173’ (n 45) kn. 6.

54 Higi (n 45) 1101.

55 Berger (n 45) kn. 1; Jürgen Damrau and Alexander Weinland, ‘§ 397 Fragerecht der Parteien’ in Thomas Rauscher and Wolfgang Krüger (eds), *Münchener Kommentar zur ZPO Band 2* (Verlag C.H.BECK München 2020) kn. 2.

56 Reiner Hauehling von Lanzener, ‘Das Fragerecht der Partei im Zivilprozeß’ (1966) DRiZ, 223 223.

57 Daniel Schwander, ‘Befragungstechnik’ (2013) *Haftpflichtprozess*, 170, 108.

58 Ahrens, ‘§ 397’ (n 43) kn. 4; Reinhard Greger, ‘§ 397’ in Richard Zöllner (ed), *Zivilprozessordnung* (33. Auflage, Verlag Dr. Otto Schmidt KG 2020) kn. 1; Seiler (n 45) kn. 1; Berger (n 45) kn. 1. Tanığın güvenilirliğinin de test edilmesi gerekliliği

özellikle çapraz sorgu ile hedeflenmekte olan tanığın güvenilirliğinin sarsılması amacı, tarafın soru sorması kapsamında değerlendirilmemelidir⁵⁹.

Her iki taraf da tanığa soru sorabilir⁶⁰. Tanığa soru sorma hakkı ilk olarak tanığı gösteren tarafa ait olmalıdır⁶¹. Her iki taraf da aynı tanığı göstermişlerse, vakıanın ispatlanması yararına olacak taraf olan objektif ispat yükü altındaki tarafın önce sorması daha doğru olacaktır⁶².

Tarafın soru sorma talebinin kabul edilmesi veya reddedilmesi için gerekli şartlar Kanunda öngörülmemiştir. Ancak soru sorma hakkının karşı tarafın usuli hakları ve tanığın tanıklıkla ilgili hakları ile sınırlandırıldığı söylenebilir⁶³. Yargı kararlarından da hareketle bazı temel gereklilikler belirlenebilir. Öncelikle hâkimin kanaatinin oluşması veya sorulacak sorular ile kanaatinin değişmeyeceğini düşünmesi tarafın soru sorma talebini reddetmesi için yeterli bir sebep değildir⁶⁴. Sorunun kapsamı veya ulaşılmaması beklenen hedefin açıklanması taraftan beklenebilir. Tarafların sorularını önceden belirlemeleri ve formüle etmelerine gerek bulunmamakla birlikte hangi konuda ve hangi yönde bir açıklamaya ulaşmak istediklerini belirtmeleri gerekmektedir⁶⁵. Sorulmak istenen sorunun amacının anlaşılmasında halinde ise aydınlatma ödevi çerçevesinde açıklama talep edilmelidir, bu olmaksızın sorunun reddedilmesi hukuki dinlenme hakkına aykırılık teşkil eder⁶⁶. Genel olarak bir açıklama veya tedbir olarak soru sorulması gibi amaçlar kabul edilmemelidir⁶⁷. Kanaatimizce buna yargılamanın geciktirilmesi veya hakkın kötüye kullanılması şüphesinin mevcut olduğu hallerde başvurulmalıdır⁶⁸. Hayat olayına tarafın ve çoğu zaman tanığın daha vakıf oldukları için ve cevap almak için hâkimden daha fazla motivasyonlarının bulunduğu⁶⁹ göz önüne alınarak sorunun yönünün ve neyin amaçlandığının belirlenmesi sorunun sorulmasına engel olmamalıdır. Aynı zamanda bu hakimiyet nedeniyle hâkimin kanaatinin mevcut olması soruyu engellememelidir,

ve genişletici sorulardan ziyade daha geniş ve serbest çerçevede soru sorma hakkının tanınması gerektiğine dair bakınız Jutta Stoll, 'Überlegenheit des deutschen Zivilprozesses bei der Zeugenvernehmung' (2009) ZRP 46, 46-48. İsviçre hukukunda avukatın "çapraz sorgu" şeklinde soru sorabileceği bazı yazarlarca kabul edilmektedir: Sven Rüetschi, 'Art 173' in Heinz Hausheer and Hans Peter Walter (eds), *Schweizerische Zivilprozessordnung Band II* (Stämpfli Verlag AG 2012) kn. 8; Peter Guyan, 'Art. 173 ZPO' in Karl Spühler, Luca Tenchio and Dominik Infanger (eds), *Schweizerische Zivilprozessordnung* (3. Auflage, Helbing Lichtenhahn Verlag 2017) kn. 4. Aksi yönde: Müller, 'Art. 173' (n 53) kn. 15.

59 Berger (n 45) kn. 1.

60 Weibel and Walz, 'Art. 173' (n 45) kn. 1. İspat faaliyetine etki ederken taraflar arasında eşitliğin sağlanması araçlarından bir tanesi de karşı tarafın tanıklarına diğer tarafça soru sorulabilmesidir, Hanağası (n 45) 409.

61 Müller, 'Art. 173' (n 53) kn. 9.

62 Hauehling von Lanzenauer (n 56) 223.

63 Higi (n 45) 1102.

64 Hauehling von Lanzenauer (n 56) 224; Norbert Pantle, *Die Beweismittelbarkeit im Zivilprozeß* (Peter Lang 1991) 78 ve 89; Ahrens, '§ 397' (n 43) kn. 4 ve 7; Seiler, (n 45) kn. 1; Berger (n 45) kn. 1; NJW-RR 2014, 295, 9.

65 Ahrens, '§ 397' (n 43) 8; Damrau ve Weinland, (n 55) kn. 2; NJW-RR 2014, 295, 9. Sorunun amacının belirtilmesinin yerinde olacağına aksinin hakkın kötüye kullanımını sonucunu doğuracağına, ancak karmaşık bilirkişilik konularında her zaman sorunun yönünün belirtilmesinin mümkün olmayacağı ve sadece bu sebeple de soru sorma isteği reddedilmemesi gerektiğine dair bakınız Pantle (n 64) 80.

66 Weibel and Walz, 'Art. 173' (n 45) kn. 8.

67 Ahrens, '§ 397' (n 43) kn. 8.

68 Kofmel (n 45) 171.

69 Schwander (n 57) 198.

zira sorunun sorulması da adil yargılanma hakkı ve dolayısıyla ispat hakkının gerçekleştirilmesi ile ilgilidir.

Yöneltilen soruya itiraz edildiğinde, sorunun yöneltilmesinin gerekip gerekmediğine hâkim karar verecektir. Hangi soruların reddedilmesi gerektiği açık değildir. Soru sorma talebinin geç dile getirilmesi, yeterli gerekçelendirilmenin yapılmaması, yargılamayı geciktirme amacı taşıması veya hakkın kötüye kullanılması hallerinde soru sorma talebi reddedilecektir⁷⁰. Sorulan sorunun halihazırda cevaplanmış olması bir ret nedeni olabilir⁷¹, zira yargılamanın geciktirilmesi amacı söz konusudur ve delil ikamesine bir faydası bulunmamaktadır. Sorunun ispat konu ile ilgili olması gerekir, farklı bir iddianın yargılamaya taşınmasına sebep olacak soru ise reddedilmelidir⁷². Tarafın ispat konusu ve delillerle ilgili bilgisinin olmaması halinde bunlara erişebilmek için iddia ve delil ileri sürmesi söz konusu olabilir⁷³. Sorular yardımı ile bunun gerçekleştirilmesine de müsaade edilmemelidir.

Tarafların olayın, tanığın beyan ettiğinin aksine gerçekleştiğini uzun uzun anlatarak tanığa soru sormaları durumunda hâkim sadece sorunun içeriği ile değil ne şekilde sorulduğunuyla ilgili de uyarılarını yapmakla görevlidir. Bu şekilde soru sorulması ile dinlenen kişinin kendi açıklamasını yapmasını hedeflemekten ziyade belli bir cevabı almak amaçlanmaktadır. Bu da dinlenen kişiyi gerçek olmasa dahi kolayca verilecek bir cevaba yakınlaştırır. Yönlendirici (*Suggestivfragen*) soru olarak ifade edilen bu tarz soruların sorulması hakimce engellenmelidir⁷⁴. Yönlendirici sorunun varlığı halinde hâkim soruyu tekrar formüle ederek tanığa yöneltebilir⁷⁵. Dürüstlük kuralına aykırı şekilde karışık ve anlaşılmasız şekilde soru sorulmasına da müsaade edilmemelidir⁷⁶.

Tanığa HMK m. 246 kapsamında soru gönderilmesi veya bilirkişinin raporunu yazılı olarak mahkemeye iletmesi halinde tarafın soru sorması imkânı incelenmelidir⁷⁷. Beyanların veya bilirkişi raporunun yazılı olarak iletilmesi ve değerlendirilmesi tarafın soru sormasına engel olmamalıdır. Yazılı bilirkişi raporu veya yazılı tanık beyanının söz konusu olduğu durumlarda, tarafların soru sorma hakkını kullanmak istemeleri üzerine bir sonraki duruşmaya tanık veya bilirkişi davet edilmelidir⁷⁸. Bunun gerçekleştirilmemesi yargılamadaki bir eksiklik olarak anılacaktır⁷⁹. Soruların

70 Hauehling von Lanzenauer (n 56) 224; Pantle (n 64) 78, 79; Ahrens, '§ 397' (n 43) kn. 7.

71 Hauehling von Lanzenauer, (n 56); Ahrens, '§ 397' (n 43) kn. 11.

72 Hauehling von Lanzenauer (n 56) 224; Huber (n 45) kn. 2; Damrau ve Weinland (n 55) kn. 6; Greger, '§ 397', (n 58) kn. 3; Seiler (n 45) 1; Rüetschi (n 58) kn. 5; Bilge Umar, *Hukuk Muhakemeleri Kanunu Şerhi* (2. Bası, Yetkin 2014) 476.

73 Rosenberg, Schwab and Gottwald (n 17) § 117, kn. 16.

74 Hauehling von Lanzenauer (n 56) 224; Seiler (n 45) kn. 2; Ahrens, '§ 397' (n 43) kn. 12; Huber (n 45) kn. 2; Damrau ve Weinland (n 55) kn. 6; Greger, '§ 397', (n 58) kn. 3; Weibel and Walz, 'Art. 173' (n 45) kn. 3; Umar (n 72) 476.

75 Weibel and Walz, 'Art. 173' (n 45) kn. 6. Uygun olmayan soru için tarafa tekrar uygun formüle ederek sorması için uyarı yapılması, hâkimin soruyu tekrar uygun bir şekilde formüle ederek tanığa kendisinin sorması, hâkimin düzelterek formüle ettiği soruyu tarafın onayını alarak tanığa yönelmesi ve sorunun reddedilerek taraftan diğer soruya geçmesinin istenmesi şeklinde farklı yöntemler kullanılmaktadır: Higi (n 45) 1103.

76 Müller, 'Art. 173' (n 53) kn. 13.

77 Alman hukukunda Alman Medeni Usul Kanunu § 377/3 de aynı şekilde tanığın yazılı beyan verebileceği şekilde davet edilmesini, ancak gerekli görülürse daha sonra duruşmaya çağrılacağını düzenlemiştir.

78 Toraman (n 41) kn. 201.

79 Hauehling von Lanzenauer (n 56) 224; NJW-RR 2014, 295, 9.

yine yazılı olarak cevaplanıp cevaplanamayacağı hususunda ise netlik bulunmamaktadır⁸⁰. Soru sorma hakkının öncelikle bilirkişinin ve tanığın sözlü olarak dinlenmesi halinde söz konusu olacağı⁸¹, ancak mümkün olmayan hallerde yazılı olarak gerçekleştirilmesi kabul edilmelidir.

Tarafça sorulan sorunun reddedilmesi halinde bu bir ara karar teşkil edecektir ve hükümlerle birlikte kanun yoluna gidilebilir⁸². Sorulması reddedilen sorunun kanun yolunda incelenebilmesi adına tutanakta yer alması gerekir⁸³. Tarafların soru sorma hakkı ilk derece mahkemesinde kullanılmazsa sona erer ve istinaf yargılamasında bu hak kullanılamaz, bu bir feragat olarak nitelendirilmiştir⁸⁴. Ayrıca yazılı tanık ve bilirkişi raporuna istinaden sözlü yargılama talep etmeyen taraf da daha sonra soru soramayacaktır.

TARAFIN KEŞFE KATILMASI

Keşif, hâkimin ispat konusu ve ilgili hususlar hakkında duyuları ile doğrudan algılaması ve bilgi edinmesidir⁸⁵. Takdiri delil olan keşfin, mahkeme dışında da toplanabilmesi, durumu doğrudan temsil eden bir delil olabilmesi, hâkimin birden çok duyusunun da delilin toplanmasında etkin olabilmesi bakımından diğer delillerden ayrılmaktadır. Bu özellikleri nedeniyle tarafın bu delilin toplanmasına ne şekilde etki edebileceği incelenmelidir. Tarafın keşfin mahkemede veya mahkeme dışında yapılması hallerinde gözlem ve soruları ile katılması usuli yükten ziyade iradi taraf işlemi olarak nitelendirilmelidir. Taraf, müdahalesi ile aleyhine doğacak sonucu önleyebilir, lehe neticeler alabilir ancak katılmaması halinde öngörülen bir usuli olumsuzluk söz konusu değildir.

Öncelikle keşfin mahkeme dışında yapılması halinde dahi bir tahkikat söz konusu olduğundan, duruşmada gerçekleştirilebilen tarafın dinlenmesi ve isticvap işlemleri gerçekleştirilebilir⁸⁶. Ancak tarafın dinlenmesi hâkimin başvuracağı bir kurumdur, isticvabın konusu ise ispat konusu olan vakiadır ve belli bir usule bağlı olarak gerçekleştirilmektedir. Bu nedenle tarafın keşif konusuyla ilgili açıklamada veya müdahalede bulunmak istemesi talebi incelenmelidir.

Tarafın ispat faaliyetine etkide bulunabilmesi, duruşmadaki veya yargılamadaki varlığından farklılık arz etmektedir. Delil ikamesine etkide bulunabilmesi ve ispat sonucu hakkında beyanının alınması ispat faaliyetine etkide bulunabilmesi için gereklidir⁸⁷. Delillerin toplanması ile ilgili

80 Ayrıntılı bilgi için bakınız Mine Akkan, 'Medeni Usul Hukukunda Tanığa Soru Kağıdı Gönderilmesi' (2014) 16 (Özel Sayı) DEÜHFD 555.

81 Toraman, (n 41) kn. 191.

82 Hauehling von Lanzenauer (n 56) 224; Umar (n 72) 477; Ahrens, '§ 397' (n 43) kn. 11 ve 13.

83 Rüetschi (n 58) kn. 11.

84 Hauehling von Lanzenauer (n 56) 223; Ahrens, '§ 397' (n 43) kn. 9.

85 Yavuz Alangoya, M. Kamil Yıldırım ve Nevhis Deren-Yıldırım, *Medeni Usul Hukuku Esasları* (8. Bası, Beta 2015) 370; Abdurrahim Karşlı, *Medeni Muhakeme Hukuku* (Filiz Kitabevi 2020) 624; Murat Atalı, İbrahim Ermenek ve Ersin Erdoğan, *Medeni Usul Hukuku* (3. Baskı, Yetkin 2020) 537; Tanrıver (n 46) 1088. Diğer tanımlar için ayrıntılı bakınız İbrahim Aşık, *Medeni Usul Hukukunda Keşif* (Seçkin 2019) 17 ve devamı.

86 Aşık (n 85) 114; Alfred Bühler, 'Art 181' in Heinz Hausheer and Hans Peter Walter (eds), *Schweizerische Zivilprozessordnung Band II* (Stämpfli Verlag AG 2012) kn. 23.

87 Guyan (n 58) kn. 1; René Wiederkehr and Ivy Angelli Rosales-Geyer, 'Informationspflichten nach Art. 29 Abs. 2 BV'

birincil sorumluluğun hâkime ait olduğu delillerde dahi taraflara delil ikamesine katılma fırsatı verilmektedir⁸⁸. Taraflarca getirme ilkesi dikkate alındığında hayat olayına yakınlık ve uyumsuzluğun aydınlatılması için yararları ve dolayısıyla motivasyonları bulunan tarafların ispat faaliyetinin her aşamasında söz haklarının olması normaldir⁸⁹.

Senet ve kesin hüküm delillerine kıyasla tanık, keşif ve bilirkişi delillerinde tarafların ikame ettikleri delil üzerindeki hakimiyetleri daha kısıtlıdır. Delilin süjesini bir kişi ve bu kişinin beyanları oluşturabildiğinden veya tarafların kendilerinin de hâkim olmadıkları bir durum incelenerek sonuca varılacağından, tarafların bu delillerin ikamesinde aktif rol oynamaları önemlidir. Tarafın keşfe katılabilmesi kadar, keşifte açıklamada bulunabilmesi ve katılan üçüncü kişilere soru sorabilmesi de hukuki dinlenme hakkının bir gereğidir⁹⁰, aynı zamanda ispat hakkının gerçekleştirilmesi için de gereklidir⁹¹.

Kanaatimizce keşif sırasında HMK m. 152’de düzenlenen soru hakkının da kullanılabilmesi gerekir, zira “duruşmaya çağrılan kişiler” ifadesini keşifte yer alan üçüncü kişileri de kapsayacak şekilde anlamak gerekir. Keşifte bilirkişi yardımına başvurulabileceği düzenlenmiştir. Bilirkişinin bulunması halinde zaten HMK m. 152 uygulama imkânı bulacaktır. Burada dikkat edilmesi gereken keşfin tarafın yokluğunda da yapılabilmesidir. Bu halde taraf soru sorma hakkını kullanamayacaktır, ancak tarafların hazır bulunması da yine kendi tercihlerine bırakılmış gibi görünmektedir. Soru sorma hakkını kullanmak istemeleri halinde keşfe katılabileceklerdir.

Keşfin taraf yokluğunda gerçekleştirilebileceği HMK m. 290/1’de belirtilmiştir. Tarafın keşif kararından haberi olmaksızın ve keşif kararı tarafa bildirilmeksizin her koşulda keşfin gerçekleştirilebileceği anlamı çıkartılmamalıdır. Taraflardan gizli olarak keşfin yapılması mümkün değildir⁹². Tarafların duruşmada bulunması ile keşif kararını öğrenmeleri mümkündür ve bu halde aksi bir karar bulunmadıkça taraflar keşfe de katılabilir. Tarafın duruşmada bulunmaması nedeniyle keşif kararından haberdar olmaması halinde ise keşif yer zamanının tarafa bildirilmesi gerekmektedir⁹³. Hukuki dinlenme hakkı kapsamında bu davetin yapılmasının yanında zamanında

(2019) AJP 58, 64.

88 Schwander (n 57) 198.

89 ibid 198.

90 Thomas Weibel and Claudia Walz, ‘Art. 181 Durchführung’ in Thomas Sutter-Somm, Franz Hasenböhler and Christoph Leuenberger (eds), *Kommentar zur Schweizerischen Zivilprozessordnung* (3. Auflage, Schulthess Juristische Medien AG 2016) kn. 14; Bühler, (n 85) kn. 18; Richard Frank, Hans Sträuli, Georg Messmer, Niklaus Wiget and Gregor Wiget, ‘§ 169 Voraussetzung und Durchführung’ in Richard Frank, Hans Sträuli, Georg Messmer, Niklaus Wiget, Gregor Wiget (eds), *Kommentar zur zürcherischen Zivilprozessordnung* (3. Auflage, Schulthess Polygraphischer Verlag AG 1997) kn. 3; Aşık (n 85) 33.

91 Annette Dolge, ‘Art. 181 ZPO’ in Karl Spühler, Luca Tenchio and Dominik Infanger (eds), *Schweizerische Zivilprozessordnung* (3. Auflage, Helbing Lichtenhahn Verlag 2017) kn. 9.

92 Aşık (n 85) 33.

93 ibid 70; Oğuz Atalay, ‘§ 15 Deliller’ in Hakan Pekcanitez, Muhammet Özkes, Mine Akkan ve Hülya Taş Korkmaz (eds), *Pekcanitez Usûl Hukuku, C. II* (On İki Levha 2017) 1951. Bunun sağlanması için m. 290’da değişiklik yapılarak duruşmada hazır bulunmayanlara keşif kararının davetiye ile bildirileceğine dair düzenleme yapılması gerektiğine dair bakınız ibid (n 90) 71.

davet edilmeleri de önem taşımaktadır⁹⁴. Keşif tutanağı taraflara tebliğ edilir ancak mazeretsiz olarak keşif yerinde bulunmayan tarafa tutanağın tebliğ edilmeyeceği ve bu tarafın tutanağa itiraz hakkının da bulunmadığı belirtilmiştir⁹⁵. Bu sonucun doğabilmesi ve tarafın ispat hakkı çerçevesinde keşif delili için beyanda bulunabilmesi için zamanında bir davetin önemi bulunmaktadır.

Duruşmanın ve keşfin aleni olmaması yönünde bir karar alındığında ise tarafların keşfe katılımı kısıtlanabilir⁹⁶. İsviçre hukukunda tarafın keşfe katılımı ancak korunması gereken bir hukuki yarar söz konusu ise veya acil olarak keşfin yapılması önem arz ediyorsa veya keşif ancak tarafa haber vermeden yapılabilecekse (mesela ses yüksekliğinin belirlenmesi) kısıtlanabilmektedir⁹⁷. Bu halde dahi tarafların hukuki dinlenilme hakkı için delil ve sonucu hakkında beyanda bulunabilmeleri kabul edilmektedir⁹⁸.

TARAFLARIN DELİLLERİN DEĞERLENDİRİLMESİNE KATILMASI

Deliller gösterildikten ve toplandıktan sonra bunların hakimce bir bütün içinde değerlendirilmesi ve buna bağlı olarak karar verilmesi beklenmektedir (HMK m. 197). Delillerin gösterilmesi ve bazı delillerin toplanması taraflarca gerçekleştirilmektedir. Kimi delillerin toplanması ise hakimce gerçekleştirilmektedir ve bu aşamada tarafın sürece dahil edilmesi ispat faaliyetini ve dolayısıyla kararı etkilemesi bakımından önem taşımaktadır. Delillerin ikamesi ve değerlendirilmesi arasında bir süreç bulunmaktadır ki kararda önemli bir etkiye sahiptir⁹⁹. Bu sürece hukuki dinlenilme hakkı ve ispat hakkı kapsamında tarafın dahil edilmesi gerekmektedir.

Hukuk Muhakemeleri Kanunu'nda deliller incelendikten sonra tarafa söz verileceği HMK m. 184'te düzenlenmiştir. Buna göre hâkim, tarafların iddia ve savunmalarıyla toplanan delilleri inceledikten sonra, duruşmada hazır bulunan taraflara tahkikatın tümü hakkında açıklama yapabilmeleri için söz verir. Tüm malzemeyi değerlendiren hâkimin sözlü yargılama aşamasına geçmeden önce malzemeyle doğrudan ilgili olan taraflardan eksikliği veya yanlışlığı hususunda bilgi alması veya uyarılması amacı bulunmaktadır.

Öncelikle taraflara söz verilmesiyle ilgili iki madde olmaları nedeniyle HMK m. 184 ile HMK m. 186 arasındaki farkın ortaya konmasının önemli olduğunu düşünmekteyiz. Sözlülüğün vurgulandığı iki madde olması sebebiyle tarafların ispat faaliyetine etkide bulunabildiği kurumlar olarak görünmeleri mümkündür. Ancak 184. madde tahkikat sona ermeden, tarafların veya hâkimin tahkikatla ilgili işlem yapma imkânının bulunduğu bir kesit için söz konusudur. Tarafların beyanı

94 Aşık (n 85) 69; Wiederkehr and Rosales-Geyer, (n 87) 64; Weibel and Walz, 'Art. 181' (n 90) kn. 13; Bühler (n 85) kn. 26. Heinrich Andreas Müller, 'Art. 181' in Alexander Brunner, Dominik Gasser and Ivo Schwander (eds), *ZPO Schweizerische Zivilprozessordnung*. (2. Auflage, Dike Verlag AG 2016) kn. 16, 17.

Bir önceki günün sabahında keşif için davet yapılması yeterli süre olarak görülmemiştir: BGE 112 Ia 5, 2d.

95 Atalay, '§ 15 Deliller' (n 93) 1952.

96 ibid 1953.

97 Frank, Sträuli, Messmer, Wiget and Wiget, '§ 169' (n 90) kn. 5; Dolge (n 91) kn. 10; Bühler (n 85) kn. 20.

98 Wiederkehr and Rosales-Geyer (n 87) 65; Weibel and Walz, 'Art. 181' (n 90) kn. 14.

99 Reinhard Greger, 'Zwischen Beweisaufnahme und Beweismündigung – (k)ein prozessuales Niemandsland' (2016) MDR1057, 1057.

ile hâkim tahkikatın sona erdiğine veya ermediğine, belirtilen başka işlemlerin yapılması gerektiğine karar verebilecektir. Bu anlamda taraf beyanlarının delillerin değerlendirilmesini etkileme imkânı bulunmaktadır. Tahkikat sona erdikten sonra farklı bir kesit olan sözlü yargılama aşamasına geçilir ve burada tarafların sadece son sözlerini söyleme imkânları bulunmaktadır zira tahkikat sona erdiğinden başka bir işlem gerçekleştirilemez. Bu nedenle ispat faaliyetine etki edebilen iradi taraf davranışını HMK m. 184 kapsamında değerlendirilmesi gerekir.

İsviçre ve Almanya hukukunda da aynı şekilde delillerin ikamesinden sonra tarafların delil ikamesinin sonucu ile ilgili beyanda bulunmaları imkânı bulunmaktadır (İsviçre Federal Medeni Usul Kanunu Art. 232; Alman Medeni Usul Kanunu § 285). İsviçre’de delil ikamesinin bitiminden sonra tarafların bunun sonucu ve uyuşmazlık hakkında sözlü veya yazılı olarak değerlendirmede bulunabilmeleri söz konusudur. Bu değerlendirilmelerden sonra tahkikat devam etmektedir ve mahkeme veya taraflar farklı işlemleri gerçekleştirebilirler. Aynı şekilde Almanya’da birkaç maddede tarafların delil ikamesinin sonucu ve yargılama ile ilgili değerlendirmelerini yapabilecekleri düzenlenmiştir (Alman Medeni Usul Kanunu §§ 279/3, 285)¹⁰⁰. Söz konusu maddeler sözlü yargılama sonra ermeden taraflara beyan imkânı tanıdığından, bu beyanlara göre hareket edilmesi ve tahkikatın buna göre şekillenmesi mümkündür.

Willisegger, tarafların delil ikamesi hakkında beyanda bulunma haklarının niteliğini, usuli hakların kullanılması gerektiğinden¹⁰¹ usuli yük olarak belirlemiştir¹⁰². Bu görüş benimsendiğinde tarafın tüm işlemleri usuli yük olarak nitelendirilecektir. Ancak yukarıda açıkladığımız üzere tarafın işlemi gerçekleştirmemesinin öngörülebilir usuli olumsuzluk ile karşılaşma tehlikesi mevcut olmadığından tahkikatın bitiminden önce delil değerlendirmesi ile ilgili beyanda bulunması iradi taraf işlemi olarak nitelendirilmelidir.

Hâkimin tahkikatı bitirmeye karar vermeden önce taraflardan delil ikamesi ve tahkikatla ilgili beyanlarını talep etmesi, hukuki dinlenilme hakkı¹⁰³ ve ispat hakkının gerçekleştirilmesine hizmet

100 Bu maddeler belirgin bir şekilde birbirinden ayrılmamaktadır: Ahrens, *Beweis* (n 43) Kap 14 kn. 150. Her iki düzenleme arasındaki ilişkinin, düzenlemelerin birbiriyle örtüşmesi sebebiyle açık olmadığı ancak Alman Medeni Usul Kanunu § 279/3’ün hâkim için bir müzakere yükümlülüğü, § 285/2’nin de taraf için işlem yükümlülüğünü ifade ettiğine ancak her ikisinin konusunun da delil ikamesinin sonuçları olduğuna dair bakınız Greger, ‘Zwischen Beweisaufnahme und Beweismündigkeit – (k)ein prozessuales Niemandsland’ (n 99) 1057.

Alman Medeni Usul Kanunu § 370 in uygulaması § 297/2’nin uygulamasında daha geniştir, § 370 delil toplanmasının ayrı bir zamanda yapılması halinde kullanılabilir ve bunu direkt sözlü yargılamaya bağlayacağı, delil toplanmasının olduğu duruşmada direkt olarak sözlü yargılamayla devam edileceği anlamına gelmez. Ahrens, *Beweis* (n 43) Kap 14 kn. 154.

101 Max Guldener, *Schweizerisches Zivilprozessrecht* (Schulthess Polygraphischer Verlag AG 1979) 188 dipnot 3.

102 Daniel Willisegger, ‘Art. 232 ZPO’ in Karl Spühler, Luca Tenchio and Dominik Infanger (eds), *Schweizerische Zivilprozessordnung* (3. Auflage, Helbing Lichtenhahn Verlag 2017) kn. 3.

103 Richard Frank, Hans Sträuli, Georg Messmer, Niklaus Wiget and Gregor Wiget, ‘§ 147 Stellungnahme der Parteien’ in Richard Frank, Hans Sträuli, Georg Messmer, Niklaus Wiget, Gregor Wiget (eds), *Kommentar zur zürcherischen Zivilprozessordnung* (3. Auflage, Schulthess Polygraphischer Verlag AG 1997) kn. 1; Willisegger, (n 102) kn. 2; Ulrich Foerste, ‘ZPO § 285 Verhandlung nach Beweisaufnahme’ in Hans-Joachim Musielak and Wolfgang Voit (eds), *Zivilprozessordnung* (17. Auflage, Verlag Franz Vahlen München 2020) kn. 1; Klaus Bacher, ‘ZPO §§ 285’ in Volkert Vorwerk Christian Wolf C (eds), *BeckOK ZPO* (C.H.BECK München 2021) kn. 1; M. Kamil Yıldırım, *Medeni Usul Hukukunda Delillerin Değerlendirilmesi* (Kazancı Hukuk Yayınları 1990) 98; Yılmaz (n 50) 3481, 3483.

etmektedir. İspat hakkı tarafların ispat faaliyetine etki edebilmesini gerektirir. Tarafın delillerin değerlendirilmesine etki edebilmesi, açıklama hakkının kullanılarak davanın sonucuna etkide bulunabilmesidir¹⁰⁴. Delilleri göstermek ve bunların toplanmasına yardımcı olduktan sonra tarafların ispatla ilgili etkilerinin bulunmaması düşünülemez. Yargıtay kararlarında vurgulandığı üzere HMK m. 184 ve m. 186'ya aykırı hareket edilmesi hukuki dinlenilme hakkına aykırı kabul edilmiş ve bozma sebebi olarak kabul edilmiştir¹⁰⁵.

Delillerin değerlendirilmesi için hâkimin aydınlatma ödevi kapsamında aydınlatılmasına ihtiyaç gördüğü hususlar olabileceği gibi tarafların da eksik veya yanlış gördüğü noktalar olabilir. Tarafın delil ikamesi hakkında dinlenmesi bunların giderilmesi aracıdır. Delil ikamesiyle alakalı beyanda bulunulması ispat faaliyetindeki eksiklik veya yanlışlıklarla ilgili fark yaratabilir veya en azından kararı etkileyebilir. Taraf beyanının hâkimin kanaatini, kararı etkilemeye muktedir olup olmaması ise önem taşımamaktadır. Bu bakımdan taraflara kayıtsız şartsız bir imkân tanınmıştır¹⁰⁶.

Tarafların delil ikamesinin sonucu hakkında değerlendirmede bulunabilmelerinin içeriği düzenlemenin amacından yola çıkılarak belirlenebilir. Tarafın ispat faaliyetine etki edebilmesi amacıyla yapılan bu düzenleme kapsamında gerçekleştirilebilecek işlemlerin delillerin değerlendirilmesini etkileyebilmesi gerekir¹⁰⁷. Tarafların delil ikamesinin sonucu hakkındaki beyanlarının içeriği delillerle ilgili itirazlarının ileri sürülmesi, istisnalar kapsamında yeni delil gösterebilmeleri¹⁰⁸, karşı tarafın delillerinin tarafça kendisi için kullanılmasını talep etmesi¹⁰⁹, ispat konusunu oluşturan vakıanın çekişmesiz kılınması¹¹⁰ olabilir. Deliller ile ilgili itirazlar, delilin caiz olmadığı, delilin hukuka aykırı olduğu, ispat konusunu ortaya koymaya elverişli olmadığı şeklinde ortaya konabilir¹¹¹. Aynı zamanda ikame edilmiş deliller ve bunların incelenmesi ile ilgili görüş de bildirilebilir, ikame sonucu değerlendirilebilir ve yeni delil ikame edebilirler¹¹². Ancak bu taraflara

104 Özkes, Hukuki Dinlenilme Hakkı (n 45) 128, 129.

105 Yargıtay 11 HD, E 2019/964 K 2020/4130, 15.10.2020: “Oysa, HMK’nın 184. maddesi uyarınca, davalı vekili tahkikatın tümü hakkında yazılı olarak değerlendirme yapmak üzere süre talep etme hakkına sahiptir. HMK’nın 371/1-ç (HUMK 428/2) maddesi gereğince tahkikata etki etmeyen usul hataları bozma sebebi yapılamaz ise de, yukarıda açıklanan yasal düzenlemelere uyulmadan hüküm kurulması savunma hakkının kısıtlanması niteliğinde olduğundan, adil yargılanma hakkı ile HMK’nın 27. maddesi uyarınca hukuki dinlenilme hakkına aykırıdır. Mahkemece, bu hususlar nazara alınmadan yazılı şekilde karar verilmesi doğru olmamış, bozmayı gerektirmiştir.” (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası). Yargıtay 1 HD, E 2018/4392 K 2020/6531, 8.12.2020; Yargıtay 17 HD, E 2018/45 K 2020/6713, 9.11.2020; Yargıtay 4 HD, E 2020/128 K 2020/1758, 9.6.2020 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası).

106 Willisegger (n 102) kn. 2.

107 Greger, ‘Zwischen Beweisaufnahme und Beweiswürdigung – (k)ein prozessuales Niemandsland’ (n 99) 1059.

108 Laurent Killias, ‘Art 232’ in Heinz Hausheer and Hans Peter Walter (eds), *Schweizerische Zivilprozessordnung Band II* (Stämpfli Verlag AG 2012) kn. 5.

109 Hans-Jürgen Ahrens, ‘§ 285 Verhandlung nach Beweisaufnahme’ in Bernhard Wieczorek and Rolf A. Schütze (eds), *Zivilprozessordnung und Nebengezette, Band 4* (4. Auflage, De Gruyter 2013) kn. 2.

110 Ahrens, *Beweis* (n 43) Kap 14 kn. 159.

111 Willisegger (n 102) kn. 9.

112 Foerste (n 103) kn. 3; Bacher (n 103) kn. 2; Christoph Thole, ‘§ 279 Mündliche Verhandlung’ in Reinhard Bork and Hrebert Roth (eds), *Stein/Jonas Kommentar Zivilprozessordnung Band 4* (23. Auflage, Mohr Siebeck 2018) kn. 9; Yıldırım (n 103) 99; Eric Pahud, ‘Art. 232 Schlussvorträge’ in Alexander Brunner, Dominik Gasser and Ivo Schwander (eds), *ZPO Schweizerische Zivilprozessordnung*. (2. Auflage, Dike Verlag AG 2016) kn. 1. Aksi yönde bakınız Karşı (n 85) 497.

doğrudan yeni delil gösterme imkânı vermemektedir¹¹³, teksif ilkesi ve buna bağlı olarak delillerin gösterilmesi için zaman sınırı ve buna ilişkin istisnalar geçerlidir. Hâkimin kendiliğinden ikame ettiği ve dikkate aldığı deliller olabilir. Bunlar konusunda da taraflar bilgilendirilmeli ve söz hakkı verilmelidir¹¹⁴.

Burada hâkimin delilleri değerlendirmesi neticesinde vardığı kanaatin değerlendirilmesi söz konusu değildir. Hâkimin ikame edilen delillerle ilgili vurguladığı hususlar değerlendirilecektir. Bu delilin caiziyetiyle ilgili olabileceği gibi delilin güvenilirliği ile ilgili de olabilir. Bu itirazlar sebebiyle veya bu itirazların gösterdiği başka sebeplerle eksiklik veya yanlışlığın mevcut olduğu hâkim tarafından tespit edilebilir¹¹⁵. Bu tespit taraf beyanı ile olabileceği gibi hâkim tarafından re' sen de gerçekleşebilir. Elbette bu itirazların ve beyanların yargılama içinde belirtilmemiş olması gerekir¹¹⁶. Tahkikat içinde ileri sürülen hususların bu aşamada tekrar ele alınması zaman kaybına yol açarak usul ekonomisi ilkesini ihlal edecektir.

Tarafların delil ikamesini değerlendirmeleri için hâkimin delilleri değerlendirilmesi sonucunu veya kanaatini taraflarla paylaşması gerekmemektedir. Hâkimin hangi vakıtalara hangi hukuki gerekçelerle dayanarak ne kanaate vardığını taraflara açıklaması beklenemez¹¹⁷. Hâkimin kanaatini önceden paylaşmakla ilgili genel olarak bir yükümlülüğü bulunmamaktadır¹¹⁸. Bununla birlikte mahkeme tarafların bilmedikleri veya haberdar olmadıkları hususlara dayanarak karar veremez, taraflar haberdar edilmeli ve üzerinde müzakere fırsatı tanınmalıdır¹¹⁹. Bu nedenle her ne kadar hâkimin kanaatini paylaşması söz konusu olmasa da tarafların deliller üzerinde değerlendirme yapabilmeleri ve buna göre işlem gerçekleştirebilmeleri için hâkimin kanaatini inşa edeceği kriterler hakkında

113 Greger, 'Zwischen Beweisaufnahme und Beweiswürdigung – (k)ein prozessuales Niemandsland' (n 99) 1059.

114 Özkes, Hukuki Dinlenilme Hakkı (n 45) 130.

Yargıtay 4 HD, E 2019/2791 K 2020/1399, 1.6.2020 :“Yukarıda açıkladığı üzere Hukuk Muhakemeleri Kanunu'nun 27, 280, 281, 184 ve 186. maddelerinin açık ve emredici hükümlerine rağmen, davalıların duruşmalara katılımı, bilirkişi raporundan haberdar edilmesi sağlanmaksızın ve yine davalılara tahkikatın tümü hakkında açıklama yapma hakkı tanınmaksızın hukuki dinlenilme ve savunma hakkını sınırlar mahiyette yürütülen yargılama sonucunda yazılı şekilde karar verilmesi usul ve yasaya uygun düşmemiş, yargılama usul kuralları uygulanarak bir hüküm verilmek üzere kararın bozulması gerekmiştir.” (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası).

115 Yargıtay 1 HD, E 2020/754 K 2021/3816, 7.9.2021:“Hemen belirtilmelidir ki, hangi yargılama usulü uygulanırsa uygulansın tarafların yargılamada sözlü olarak görüş ve değerlendirmelerini ifade etmeleri özel bir önem taşımaktadır. Yazılı Yargılama usulünde de tarafların hükümden önce son kez mahkeme huzurunda sözlü değerlendirme yapıp, açıklamada bulunmaları, doğru bir karar verilmesi bakımından önemlidir.

Hal böyle olunca, HMK'nin 184. maddesi hükmü gereğince, tahkikatın tümü hakkında açıklama yapabilmeleri için taraflara söz verilip tahkikatın bittiği tefhim edildikten sonra, tüm taraflara sözlü yargılama için duruşmanın başka bir güne bırakılmasını isteyip istemediklerinin sorulması, talep halinde başka bir gün tayin edilmesi; başka bir duruşma gününü istememeleri halinde sözlü yargılama aşamasına geçilerek aynı Kanunun 186. maddesi gereğince taraflara sözlü yargılama yoluyla beyanda bulunma hakkı verilmesi ve ondan sonra bir karar verilmesi gerekirken, değinilen yasal düzenlemeler gözardı edilerek yazılı şekilde karar verilmesi doğru değildir.” (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası).

116 Willisegger (n 102) kn. 11; Ahrens, Beweis (n 43) Kap 14 kn. 161.

117 Holger Schulz and Gunnar Sticken, 'Die Erörterung der richterlichen Beweiswürdigung mit den Parteien' (2005) MDR 1, 2; Thole, '§ 279' (n 112) kn. 10; Greger, 'Zwischen Beweisaufnahme und Beweiswürdigung – (k)ein prozessuales Niemandsland' (n 99) 1059.

118 Schulz and Sticken (n 117) 2.

119 Özkes, Hukuki Dinlenilme Hakkı (n 45) 127.

tarafı bilgilendirmesi gerekmektedir¹²⁰. Delil ikamesi neticesinde delillerle ilgili değerlendirmeleri ve delillerin değerlendirilmesinde kullanacağı kıstasları taraflarla paylaşabilir, yoksa sonuç olarak yakın olduğu veya vardığı kanaati paylaşması beklenmemektedir. Örneğin çelişkili tanık, taraf veya bilirkişi beyanları, bir belgenin gerçekliği hakkında düşülen kuşku, keşiften farklı yorumlarla varılabilecek farklı sonuçlar gibi mahkemenin dayanabileceği ve tarafların etkileyebileceği sonuçlar paylaşılmalıdır¹²¹. Tarafların bunları (tanık beyanının neden güvenilir olmadığı, bilirkişi raporunun ikna edici olmadığı veya kaza alanının belirsiz olduğu vb.) ilk defa kararlar birlikte duyması hukuki dinlenilme hakkının gerçekleştirilmesine hizmet etmez, aksine taraflara düzeltme, teyit etme veya tamamlama imkânlarının verilmesi gerekir¹²².

Yukarıda belirtildiği gibi bu beyanlar bir şarta bağlanmadığından tarafların itirazlarının veya yorumlarının dikkate alınabilmesi için gerekçelendirme zorunlulukları bulunmamaktadır. Elbette sonuca ulaşılması adına gerekçelendirilen beyanlar hâkimin kanaatini etkilemekte daha başarılı olabilir ancak hukuku uygulamak çerçevesinde meydana gelen eksikliklere de sadece hâkimin dikkatinin çekilmesi yeterli olacaktır.

Delil ikamesinin sonucu hakkında tarafların dinlenmesi aynı zamanda doğrudanlık ve sözlülük ilkelerinin gerçekleştirilmesine hizmet etmektedir¹²³. Yargılamanın görüldüğü mahkeme tarafından ikame edilmeyen deliller açısından tarafların delil ikamesi ile ilgili yorumda ve talepte bulunabilmeleri önem taşımaktadır. Doğrudanlık ilkesinin istisnası olarak başka hakimce toplanan delilin sonucu hakkında taraflar bilgilendirilmeli ve beyanda bulunabilmelerine imkân verilmelidir. Nitekim Alman hukukunda davanın görüldüğü mahkeme dışında delilin toplanması halinde taraflara bununla ilgili beyan imkânı verileceği ayrıca düzenlenmiştir (Alman Medeni Usul Kanunu § 285/2). Temelinde yine hukuki dinlenilme hakkı bulunmaktadır ve doğrudanlık bakımından meydana gelen ihlalin yumuşatılması amaçlanmaktadır¹²⁴. Hukukumuzda istinabe ile delil toplanması sırasında tarafların bu mahkemede hazır bulunabileceği ve açıklama haklarını kullanabileceği düzenlenmiştir (HMK m. 197/3). Buradan hareketle tarafların delillerin incelenmesi duruşmasında hazır bulunmayan tarafların beyanlarının da daha sonradan davanın görüldüğü mahkemede alınması gerekir. Aynı zamanda taraflar istinabe mahkemesinde hazır bulunsalar dahi delillerin davanın görüldüğü mahkemeye aktarılması sırasında meydana gelebilecek aktarım hatalarının önüne geçmek için de tarafların söz haklarının olması gerekir¹²⁵.

Taraflara açıklama yapabilmeleri için söz verilmesi halinde tarafların yazılı beyanda bulunma talepleri veya bir süre sonra beyanda bulunmayı isteme taleplerinin nasıl karşılanacağı üzerinde durulmalıdır.

120 Bacher (n 103) kn. 6; Markus Gehrlein, 'Erste Erfahrungen mit der reformierten ZPO – Erstinstanzliches Verfahren und Berufungs' (2003) MDR 421, 423.

121 Greger, 'Zwischen Beweisaufnahme und Beweiswürdigung – (k)ein prozessuales Niemandsland' (n 99) 1059; Thole, '§ 279' (n 112) kn. 9.

122 Greger, 'Zwischen Beweisaufnahme und Beweiswürdigung – (k)ein prozessuales Niemandsland' (n 99) 1060.

123 Ahrens, *Beweis* (n 43) Kap 14 kn. 151; Ahrens, '§ 285' (n 109) kn. 1.

124 Hanns Prütting, '§ 285' in Thomas Rauscher and Wolfgang Krüger (eds), *Münchener Kommentar zur ZPO Band 1* (Verlag C.H.BECK München 2020) kn. 7.

125 Foerste (n 103) kn. 4.

İsviçre hukukunda taraflar anlaşarak veya her iki taraf da ayrı ayrı talep ederek, bu prosedürün sözlü yapılması yerine dilekçeler aracılığıyla yapılmasını isteyebilirler (İsviçre Federal Medeni Usul Kanunu Art. 232/2 1. cümle). Taraflardan yalnızca birinin talebi reddedilecek ve beyanlar sözlü olarak alınacaktır¹²⁶. Her iki tarafın yazılı beyanda bulunma talebinde bulunması halinde hâkim belli bir süre belirleyecektir (İsviçre Federal Medeni Usul Kanunu Art. 232/2 2. cümle). Tarafların yazılı olarak devam etmek istemeleri hâkimin takdirine bağlı değildir ve taraflar karar verdiği takdirde hâkim tarafından engellenemez¹²⁷. Alman hukukunda da gerektiği hallerde, mesela delilin çok karışık olması ve uzmanlık gerektiren bilgi içermesi halinde veya tanığın sürpriz bir beyanda bulunması halinde taraflara süre verilmesi ve duruşmanın ertelenmesi veya yazılı değerlendirmede bulunmaları imkânının verilmesinin mümkün olduğu kabul edilmektedir¹²⁸. Tarafların hazırlıksız olmaları nedeniyle hukuki dinlenilme haklarının ihlal edilmesini önlemek adına dinlenmelerini farklı bir zamana bırakmak yerinde olacaktır¹²⁹.

Hukukumuzda taraflara açıklama yapabilmeleri için söz verileceği düzenlenmiş ancak tarafların talebi halinde bunu yazılı olarak iletebileceklerine dair bir düzenleme yapılmamıştır. Kanaatimizce kanun koyucu burada doğrudanlık ilkesinin uygulanmasına önem vermiş ve tarafların veya vekillerinin sözlü olarak kendilerini ifade etmelerini istemiştir. İsviçre hukukunda da yazılı beyan imkânı iki tarafın da aynı talepte bulunması şartına bağlanmış, imkân sınırlı tutulmuştur. Ancak delil ikamesinin sonucunun karmaşık olduğu hallerde, özellikle bilirkişi delilinin uzmanlık gerektirmesi sebebiyle incelenmesi daha uzun sürecektir, taraflara hazırlanmaları için zaman verilmesi doğru olacaktır. Bilirkişi delili bakımından itiraz ve bunun için süreler ve sürelerin uzatılması ayrı olarak düzenlenmiştir (HMK m. 281) ancak diğer delillerin toplanmasından sonra da gerektiği hallerde taraflara süre tanınmalıdır.

Uyuşmazlığın aydınlanmadığı kanaatine varılırsa tahkikatın genişletilmesine ve bu kapsamda inceleme yapılmasına karar verilir¹³⁰. Nitekim HMK m. 146 uyarınca mahkeme, taraflarca gösterilmiş olan delillerin incelenmesinden sonra, davanın muhakeme ve hüküm için yeterli derecede aydınlandığı kanaatine varamazsa tahkikatı sonlandıramaz. Taraflara delil ikamesi hakkında beyanda bulunma imkânı verilmediği takdirde, delil ikamesinin hakimce değerlendirilmeye esas alınmaması gerekmektedir¹³¹. Son olarak bu aşamada tarafların beyanları tutanakta yer alacak ve kanun yolu aşamasında esas alınacaktır¹³².

126 Killias (n 108) kn. 9; Willisegger (n 102) kn. 23.

127 Willisegger (n 102) kn. 22.

128 Bacher (n 103) kn. 4; Ahrens, '§ 285' (n 109) kn. 5; Thole, '§ 279' (n 112) kn. 9.

129 Ahrens, *Beweis* (n 43) Kap 14 kn. 156.

130 Tanrıver (n 46) 764; Muhammet Özkes, '§ 13 Tahkikat' in Hakan Pekantez, Muhammet Özkes, Mine Akkan ve Hülya Taş Korkmaz (eds), *Pekantez Usûl Hukuku, C. II* (On İki Levha 2017) 1577.

131 Christoph Thole, '§ 285 Verhandlung nach Beweisaufnahme' in Reinhard Bork and Hrebert Roth (eds), *Stein/Jonas Kommentar Zivilprozessordnung Band 4* (23. Auflage, Mohr Siebeck 2018) kn. 1.

132 Yargıtay 2 HD, E 2021/3327 K 2021/4767, 14.6.2021: "Somut olayda; sözlü yargılamadan önce yapılan duruşmada taraflara tahkikata ilişkin sözleri sorulmuş ve kadın vekili açık olarak "Araştırılacak başka hususun kalmadığını" beyan etmiştir. Tahkikatın sona erdiği celsede açık olarak araştırılacak başka hususun kalmadığını beyan eden davalı-davacı kadının, kanun yolu aşamalarındaki delillerinin toplanmadığı iddiasına itibar edilemez." (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası).

SONUÇ

Medeni yargılamada tarafın gerçekleştirebileceği işlemlerin usuli yük ve usuli yükümlülük olarak nitelendirilmesinin yanında üçüncü bir kategori olarak iradi taraf işlemlerinin belirlenmesi gerekmektedir. Kanunun taraftan gerçekleştirmesini beklediği işlemlerin, yani usuli yük ve usuli yükümlülüklerin yanında belirlediği farklı işlem imkânları bulunmaktadır. Bunların tespitinde kanunun bu işlemleri taraflardan beklemediği, zira neticesinde bir yaptırım veya usuli olumsuzluk öngörmediği ölçütü kullanılabilir. Bu işlemlerin tarafın durumunu iyileştirmesi, yargılamada işlemi gerçekleştiren taraf lehine sonuç vermesi mümkünken, gerçekleştirilmediği takdirde öngörülebilir bir olumsuz netice bulunmamaktadır.

Medeni yargılamada ispat faaliyetinde taraf beyanını içeren iradi taraf işlemleri tarafın tanığa, bilirkişiye ve yargılamaya katılan üçüncü kişilere hâkim aracılığı ile soru sorması, keşfe katılması ve delillerin değerlendirilmesine katılması olarak tespit edilmiştir. Bu işlemler ile ilgili düzenlemeler Kanunda yer almakla birlikte usulüne ilişkin bazı hususlarda netlik bulunmamaktadır. Bunların tespitinde öncelikle hukuki dinlenilme hakkı ve ispat hakkı dikkate alınmalıdır.

Tarafın tanığa, bilirkişiye ve örneğin keşfe katılan üçüncü kişi gibi yargılamaya katılan üçüncü kişiye soru sorabilmesi hâkim aracılığıyla mümkündür. Soru sorulmaması öngörülebilir şekilde usuli bir olumsuzluğa neden olmayacaktır, ancak soru sorulması tarafın yargılamanın lehine sonuçlanması ihtimalini arttırabilir. Tarafın bu kişilere soru sorması kanun tarafından beklenmemektedir, zira soru sorulmadığı takdirde davanın ilerlemesini sağlayacak bir sonuç doğmamaktadır. Belirli ve öngörülebilir usuli bir olumsuzluk söz konusu olmadığından tarafın soru sorması iradi taraf işlemi olarak nitelendirilmelidir.

Soruların hangi sırada, ne şekilde sorulabileceği ve hangi durumlarda sorulan sorulara itiraz edilebileceği ve soruların sorulmasının reddedilebileceği iradi taraf işleminin ayrıntılarını oluşturmaktadır. Sorulacak soruların konusunun önceden belirtilmesi, yönlendirici sorular sorulmaması, hali hazırda hâkimin kanaatinin olduğu konularda soruların reddedilmesi önemlidir. Hukukumuzda çapraz sorgu kabul edilmemekle ve soruların çoğu durumda hukuk bilgisi olmayan taraf yerine hakimce sorulması yerinde olmakla birlikte, hâkimin tarafın doğrudan soru sormasına izin verme yetkisinin bulunması yerinde olacaktır.

Tarafın keşfe katılması imkânı tanınmalıdır. Tarafın keşif kararından haberdar olması ile birlikte keşfin yapılacağı duruşmaya katılması konusunda bir zorunluluk bulunmamaktadır. Ancak keşfe katılması gözlem yapabilmesi ve gerektiğinden soru sorabilmesi ile lehine neticeler doğurabilir. Bu nedenle tarafın keşfe katılması usuli yük veya usuli yükümlülük değil iradi taraf işlemi olarak nitelendirilmelidir. Keşfin mahkeme dışında yapılsa dahi duruşma içinde yapıldığının kabul edilmesi keşifte üçüncü kişiye soru sorulabilmesi imkânını vermektedir. Ayrıca keşif sırasında bilirkişi bulundurulabilmesi de yine tarafın bilirkişiye soru sorma hakkını hatırlatmaktadır. Tarafın keşfe katılması zorunlu olmamakla birlikte iradi taraf işlemini gerçekleştirebilmeleri için keşif yeri, zamanı ve konusundan mutlaka haberdar edilmeleri gerekmektedir.

Son olarak delillerin değerlendirilmesine katkı sağlama ve beyanda bulunma imkânı tahkikat aşaması sona erdirilmeden önce tarafa tanınmaktadır. Hukukumuzda delillerin incelenmesinden sonra ancak tahkikat sona ermeden önce tarafa tahkikat ile ilgili değerlendirme imkanı verilmesi bu kapsamdadır (m. 184). Deliller ve değerlendirilmesi konusunda beyanda bulunma ispat hakkının gerçekleştirilmesine hizmet etmektedir ve tarafın lehine sonuç almasına yarayabilmektedir. Tüm bu beyanda bulunma işlemleri, öngörülebilir usuli olumsuzluğun bulunmaması ve usuli yük ve usuli yükümlülükte olduğu gibi kanunun bu işlemi taraftan beklememesi nedeniyle iradi taraf işlemi olarak ifade edilmiştir.

Delillerin değerlendirilmesine katkı sağlama işleminin kapsamı delillerle ilgili itirazlarının ileri sürülmesi, istisnalar kapsamında yeni delil gösterilmesi, karşı tarafın delillerinin tarafça kendisi için kullanılmasını talep etmesi, ispat konusunu oluşturan vakıanın çekişmesiz kılınması gibi olabilir. Bu işlemler hakim in oluşan kanaati hakkında değerlendirme yapmak anlamına gelmemektedir. Ancak kanaati tesis eden unsurlar hakkında tarafların lehlerine netice alabilmek için vurgulamak istedikleri noktalar üzerinde durulabilir.

KAYNAKÇA

- Ahrens HJ, '§ 285 Verhandlung nach Beweisaufnahme' in Bernhard Wieczorek and Rolf A. Schütze (eds), *Zivilprozessordnung und Nebengesetze, Band 4* (4. Auflage, De Gruyter 2013).
- Ahrens HJ, '§ 397 Fragerecht der Parteien' in Bernhard Wieczorek and Rolf A. Schütze (eds), *Zivilprozessordnung und Nebengesetze, Band 6* (4. Auflage, De Gruyter 2016).
- Ahrens HJ, *Der Beweis im Zivilprozess* (OttoSchmidt 2015).
- Akkan M, 'Medeni Usul Hukukunda Tanığa Soru Kağıdı Gönderilmesi' (2014) 16 (Özel Sayı) DEÜHFD 555-609.
- Alangoya Y, Yıldırım MK ve Deren-Yıldırım N, *Medeni Usul Hukuku Esasları* (8. Bası, Beta 2015).
- Arslan R, *Medeni Usul Hukukunda Dürüstlük Kuralı* (S Yayınları 1989).
- Aşık İ, *Medeni Usul Hukukunda Keşif* (Seçkin 2019).
- Atalay O, '§ 15 Deliller' in Hakan Pekcanitez, Muhammet Özekes, Mine Akkan ve Hülya Taş Korkmaz (eds), *Pekcanitez Usul Hukuku, C. II* (On İki Levha 2017).
- Atalay O, *Medeni Usul Hukukunda Menfi Vakıaların İspatı* (Dokuz Eylül Üniversitesi Yayını 2001).
- Atalı M, Ermenek İ ve Erdoğan E, *Medeni Usul Hukuku* (3. Baskı, Yetkin 2020).
- Bacher K, 'ZPO §§ 285' in Volkert Vorwerk Christian Wolf C (eds), *BeckOK ZPO* (C.H.BECK München 2021).
- Berger C, '§ 397 Fragerecht der Parteien' in Reinhard Bork and Hrebert Roth (eds), *Stein/Jonas Kommentar Zivilprozessordnung Band 5* (23. Auflage, Mohr Siebeck 2015).
- Börü L, *Medeni Usul Hukukunda İddia ve Somutlaştırma Yükü* (Yetkin 2016).
- Braun J, *Lehrbuch des Zivilprozessrechts* (Mohr Siebeck 2014).
- Brehm W, 'Einleitung' in Reinhard Bork and Hrebert Roth (eds), *Stein/Jonas Kommentar Zivilprozessordnung Band 1* (23. Auflage, Mohr Siebeck 2014).
- Bühler A, 'Art 181' in Heinz Hausheer and Hans Peter Walter (eds), *Schweizerische Zivilprozessordnung Band II* (Stämpfli Verlag AG 2012).
- Damrau J and Weinland A, '§ 397 Fragerecht der Parteien' in Thomas Rauscher and Wolfgang Krüger (eds), *Münchener Kommentar zur ZPO Band 2* (Verlag C.H.BECK München 2020).
- Dolge A, 'Art. 181 ZPO' in Karl Spühler, Luca Tenchio and Dominik Infanger (eds), *Schweizerische Zivilprozessordnung* (3. Auflage, Helbing Lichtenhahn Verlag 2017).

- Erdönmez G, *Medeni Usul Hukukunda Belgelerin İbrazı Mecburiyeti* (2. Bası, On İki Levha 2014).
- Foerste U, 'ZPO § 285 Verhandlung nach Beweisaufnahme' in Hans-Joachim Musielak and Wolfgang Voit (eds), *Zivilprozessordnung* (17. Auflage, Verlag Franz Vahlen München 2020).
- Frank R, Sträuli H, Messmer G, Wiget N and Wiget G, '§ 147 Stellungnahme der Parteien' in Richard Frank, Hans Sträuli, Georg Messmer, Niklaus Wiget, Gregor Wiget (eds), *Kommentar zur zürcherischen Zivilprozessordnung* (3. Auflage, Schulthess Polygraphischer Verlag AG 1997).
- Frank R, Sträuli H, Messmer G, Wiget N and Wiget G, '§ 169 Voraussetzung und Durchführung' in Richard Frank, Hans Sträuli, Georg Messmer, Niklaus Wiget, Gregor Wiget (eds), *Kommentar zur zürcherischen Zivilprozessordnung* (3. Auflage, Schulthess Polygraphischer Verlag AG 1997).
- Gehrlein M, 'Erste Erfahrungen mit der reformierten ZPO – Erstinstanzliches Verfahren und Berufungs' (2003) MDR 421-430.
- Goldschmidt J, *Der Prozess als Rechtslage* (Springer 1925).
- Greger R, '§ 397' in Richard Zöllner (ed), *Zivilprozessordnung* (33. Auflage, Verlag Dr. Otto Schmidt KG 2020).
- Greger R, 'Zwischen Beweisaufnahme und Beweiswürdigung – (k)ein prozessuales Niemandsland' (2016) MDR1057-1061.
- Guldener M, *Schweizerisches Zivilprozessrecht* (Schulthess Polygraphischer Verlag AG 1979).
- Guyan P, 'Art. 173 ZPO' in Karl Spühler, Luca Tenchio and Dominik Infanger (eds), *Schweizerische Zivilprozessordnung* (3. Auflage, Helbing Lichtenhahn Verlag 2017).
- Hanağası E, *Medeni Yargılama Hukukunda Silahların Eşitliği* (Yetkin 2016).
- Haehling von Lanzenauer R, 'Das Fragerecht der Partei im Zivilprozess' (1966) DRiZ, 223.
- Hess K, *Wahrheits – und Aufklärungspflicht im Zivil – und Arbeitsgerichtsprozess* (Verlag Alma Mater 2006).
- Higi P, 'Die richterliche Zeugenbefragung im Zivilprozess – Technik und Praxis' 2006 Aktuelle Juristische Praxis 1093-1105.
- Huber M, 'ZPO § 397 Fragerecht der Parteien' in Hans-Joachim Musielak and Wolfgang Voit (eds), *Zivilprozessordnung* (17. Auflage, Verlag Franz Vahlen München 2020).
- Jauernig O and Hess B, *Zivilprozessrecht* (30. Auflage, Verlag C.H. Beck 2011).
- Karlı A, *Medeni Muhakeme Hukuku* (Filiz Kitabevi 2020).
- Kawano M, 'Wahrheits – und Prozessförderungspflicht als Verhaltenspflicht der Parteien Gegeneinander' in Walter Gerhardt and Uwe Diederichsen (eds), *Festschrift für Wolfram Henckel* (Walter de Gruyter 1995) 411-422.
- Killias L, 'Art 232' in Heinz Hausheer and Hans Peter Walter (eds), *Schweizerische Zivilprozessordnung Band II* (Stämpfli Verlag AG 2012).
- Klicka T, *Die Beweislastverteilung im Zivilverfahrensrecht* (Manzsche Verlags – und Universitätsbuchhandlung 1995).
- Kofmel S, *Das Recht auf Beweis im Zivilverfahren* (Verlag Stämpfli + Cie AG Bern 1992).
- Konzen H, *Rechtsverhältnisse Zwischen Prozessparteien* (Duncker&Humblot 1976).
- Leipold D, 'Prozessförderungspflicht der Parteien und Richterliche Verantwortung' (1980) ZZZP 237-265.
- Lent F, 'Zur Unterscheidung von Lasten und Pflichten der Parteien im Zivilprozess (1954) ZZZP 344 – 356.
- Lindacher WF, 'Zur Mitwirkung der Parteien bei der Ermittlung ausländischen Rechts' in Peter Gottwald and Herbert Rott (eds) *Festschrift für Ekkehard Schumann zum 70. Geburtstag* (Mohr Siebeck 2001) 283-326.
- Musielak HJ, *Die Grundlagen der Beweislast im Zivilprozess* (Walter de Gruyter 1975).
- Müller HA, 'Art. 173' in Alexander Brunner, Dominik Gasser and Ivo Schwander (eds), *ZPO Schweizerische Zivilprozessordnung*. (2. Auflage, Dike Verlag AG 2016).

- Müller HA, 'Art. 181' in Alexander Brunner, Dominik Gasser and Ivo Schwander (eds), *ZPO Schweizerische Zivilprozessordnung*. (2. Auflage, Dike Verlag AG 2016).
- Özekes M, '§ 13 Tahkikat' in Hakan Pekcanitez, Muhammet Özekes, Mine Akkan ve Hülya Taş Korkmaz (eds), *Pekcanitez Usûl Hukuku, C. II* (On İki Levha 2017).
- Özekes M, *Hukuki Dinlenilme Hakkı* (Yetkin 2003).
- Pahud E, 'Art. 232 Schlussvorträge' in Alexander Brunner, Dominik Gasser and Ivo Schwander (eds), *ZPO Schweizerische Zivilprozessordnung*. (2. Auflage, Dike Verlag AG 2016).
- Pantle N, *Die Beweismittelbarkeit im Zivilprozeß* (Peter Lang 1991).
- Prütting H, '§ 285' in Thomas Rauscher and Wolfgang Krüger (eds), *Münchener Kommentar zur ZPO Band 1* (Verlag C.H.BECK München 2020).
- Prütting H, '§ 286' in Thomas Rauscher and Wolfgang Krüger (eds), *Münchener Kommentar zur ZPO Band 1* (Verlag C.H.BECK München 2020).
- Prütting H, *Gegenwartsprobleme der Beweislast* (Verlag C.H. Beck 1983).
- Rosenberg L, Schwab KH and Gottwald P, *Zivilprozessrecht* (18.Auflage, C.H. Beck 2018).
- Rüetschi S, 'Art 173' in Heinz Hausheer and Hans Peter Walter (eds), *Schweizerische Zivilprozessordnung Band II* (Stämpfli Verlag AG 2012).
- Schellhammer K, *Zivilprozess* (16. Auflage, C.F. Müller, 2020).
- Schulz H and Sticken G, 'Die Erörterung der richterlichen Beweiswürdigung mit den Parteien' (2005) MDR 1-5.
- Schwander D, 'Befragungstechnik' (2013) Haftpflichtprozess, s. 170-210.
- Seiler C, '§ 397 Fragerecht der Parteien' in Heinz Thomas and Hans Putzo (eds), *Zivilprozessordnung* (42. Auflage, Verlag C.H. Beck 2021).
- Stoll J, 'Überlegenheit des deutschen Zivilprozesses bei der Zeugenvernehmung' (2009) ZRP 46-48.
- Tanriver S, *Medeni Usul Hukuku Cilt I* (4. Bası, Yetkin 2021).
- Thole C, '§ 279 Mündliche Verhandlung' in Reinhard Bork and Hrebert Roth (eds), *Stein/Jonas Kommentar Zivilprozessordnung Band 4* (23. Auflage, Mohr Siebeck 2018).
- Thole C, '§ 285 Verhandlung nach Beweisaufnahme' in Reinhard Bork and Hrebert Roth (eds), *Stein/Jonas Kommentar Zivilprozessordnung Band 4* (23. Auflage, Mohr Siebeck 2018).
- Toraman B, *Medeni Usul Hukukunda Bilirkişi İncelemesi* (Yetkin 2017).
- Umar B, *Hukuk Muhakemeleri Kanunu Şerhi* (2. Bası, Yetkin 2014).
- Weibel T and Walz C, 'Art. 173 Ergänzungsfragen' in Thomas Sutter-Somm, Franz Hasenböhler and Christoph Leuenberger (eds), *Kommentar zur Schweizerischen Zivilprozessordnung* (3. Auflage, Schulthess Juristische Medien AG 2016).
- Weibel T and Walz C, 'Art. 181 Durchführung' in Thomas Sutter-Somm, Franz Hasenböhler and Christoph Leuenberger (eds), *Kommentar zur Schweizerischen Zivilprozessordnung* (3. Auflage, Schulthess Juristische Medien AG 2016).
- Wiederkehr R and Rosales-Geyer IA, 'Informationspflichten nach Art. 29 Abs. 2 BV' (2019) AJP 58-66.
- Willisegger D, 'Art. 232 ZPO' in Karl Spühler, Luca Tenchio and Dominik Infanger (eds), *Schweizerische Zivilprozessordnung* (3. Auflage, Helbing Lichtenhahn Verlag 2017).
- Wuillemin N, *Beweisführungslast und Beweisverfügung nach der Schweizerischen ZPO* (Dike Verlag AG 2018).
- Yardımcı TE, *Hukuk Yargılamasında Somutlaştırma Yükü* (On İki Levha 2017).
- Yıldırım MK, *Medeni Usul Hukukunda Delillerin Değerlendirilmesi* (Kazancı Hukuk Yayınları 1990).
- Yılmaz E, *Hukuk Muhakemeleri Kanunu Şerhi C. 3* (4. Baskı, Yetkin 2021).